

Η ΑΛΚΗΣΤΗ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ*

0. Εισαγωγικά

Η *Άλκηστη* του Ευριπίδη, που κατείχε τη θέση του σατυρικού δράματος στην τετραλογία του 438 π.Χ.¹, είναι προϊόν της συμπλοκής τριών γνωστών από άλλα έργα του και βασικών μοτίβων: (α) του μοτίβου της εθελούσιας

* Η εργασία αυτή αποτελεί την πρόδρομη δημοσίευση μιας ευρύτερης εισαγωγής στην *Άλκηστη* του Ευριπίδη στο πλαίσιο μιας ερμηνευτικής έκδοσης του δράματος την οποία μόλις άρχισα να ετοιμάζω. Εδώ θίγω υπαινικτικά αρκετά θέματα, που τη διεξοδική τους πραγμάτευση ο αναγνώστης θα τη βρει στην υπό εκπόνηση εισαγωγή, και περιορίζομαι στα σημεία εκείνα που συνιστούν την πρωτότυπη συμβολή της μελέτης αυτής. Η εργασία ήταν έτοιμη από το τέλος του 1984 (βλ. Πρακτικά του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. της 2.5.1985), προτού δηλαδή δημοσιευθούν το σημαντικό βιβλίο του Seeck και η μελέτη του Lloyd (βλ. παρακάτω σημ. 1). Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές Κ. Τσαντσάνογλου και Ν. Χ. Χουρμουζιάδη που διάβασαν το χειρόγραφο και άσκησαν γόνιμη και εποικοδομητική κριτική. Είναι αυτονόητο ότι δεν φέρουν καμιά ευθύνη για τα λάθη, τα κενά και τις παραλείψεις της εργασίας και ότι δεν συμπεριφέρονται ανεπιφύλακτα όλες τις απόψεις που διατυπώνονται εδώ.

1. Για την προτίμηση του Ευριπίδη να αντικαθιστά το σατυρικό δράμα με ένα άλλο έργο βλ. A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen* (εφεξής *TDH*³), Γοττίγγη 1972³, σ. 290. Η θέση της *Άλκηστης* στην τετραλογία ήταν φυσικό να οδηγήσει τους μελετητές σε αναζήτηση σατυρικών στοιχείων· ενδεικτικά αναφέρω: A. M. Dale, *Euripides' Alcestis*, Οξφόρδη 1954, σ. XVIII κ.ε.; Ν. Χ. Χουρμουζιάδη, *Δοκίμια για τον Ευριπίδη II. «Άλκηστη»*: Το 'σατυρικό' τέλος, *Θέατρο* 40-42 (1974) 37-42· του ίδιου, *Σατυρικά*, Αθήνα 1974, σ. 136 κ.ε.; D. F. Sutton, *The Greek Satyr Play*, Meisenheim 1980, σ. 180-184. Τόσο η A. Pippin Burnett, *Catastrophe Survived*, Οξφόρδη 1971, σ. 22, όσο και ο V. Castellani, *Notes on the Structure of Euripides' Alcestis*, *AJPh* 100 (1979) 487-496, ιδιαίτερα σ. 488 [για επιφυλάξεις βλ. G. A. Seeck, *Unaristotelische Untersuchungen zu Euripides: Ein motivanalytischer Kommentar zur 'Alkestis'*, Χαϊδελβέργη 1985, σ. 113 σημ. 8· πρβ. M. Lloyd, *Euripides' Alcestis*, *G&R* 32 (1985) 119-131, ιδιαίτερα σ. 131 σημ. 36] διαπιστώνουν την παράταξη μιας σοβαρής και μιας κωμικής derokής, ενώ ο B. Seidensticker, *Palintonos Harmonia. Studien zu komischen Elementen in der griechischen Tragödie*, Γοττίγγη 1982, σ. 129 κ.ε., επιχειρεί να ανακαλύψει —όχι πάντοτε χωρίς κάποιες υπερβολές— μια διαλεκτική σύνθεση κωμικού και τραγικού στοιχείου και προτείνει να αντιμετωπίσουμε το έργο ως τραγικοκωμωδία, κάτι που με επιμονή είχε πολεμήσει ο G. M. A. Grube, *The Drama of Euripides*, Λονδίνο 1941, σ. 145-146.

προσφοράς της ζωής ενός προσώπου², (β) του μοτίβου του θρήνου που προκαλεί η απώλεια του προσώπου αυτού, και (γ) του μοτίβου της σωτηρίας επέμβασης. Ενώ τα δύο πρώτα μοτίβα σχετίζονται στενά μεταξύ τους³, το τρίτο⁴ παρουσιάζει μια ιδιοτυπία: η σωτηρία, στην περίπτωση της *Άλκηστης*, δεν αφορά ένα άτομο που κινδυνεύει να χάσει τη ζωή του, όπως συμβαίνει π.χ. στην *Ανδρομάχη* (σωτηρία της ομώνυμης ηρωίδας με επέμβαση του Πηλέα) και στον *Ηρακλή* (σωτηρία της οικογένειας του Ηρακλή με επέμβαση του ομώνυμου ήρωα), αλλά την επαναφορά στη ζωή ενός ήδη νεκρού, πράγμα που καθιστά αυτή την επέμβαση μοναδική και ανεπανάληπτη. Αλλά και τα δύο πρώτα μοτίβα αποκλίνουν σημαντικά από την τυπολογία παρόμοιων σκηνών. Ο ποιητής, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις π.χ. της *Μακαρίας* στους *Ηρακλείδες* και του *Μενοικέα* στις *Φοίνισσες*, δεν παρουσιάζει επί σκηνής την απόφαση της *Άλκηστης* να προσφέρει τη ζωή της, για να σωθεί ο *Άδμητος*⁵, ενώ ο θρήνος

Για την εναλλαγή τραγικών και κωμικών σκηνών στο έργο το πειστικότερο σχήμα, κατά τη γνώμη μου, το προσφέρει ο Χουρμουζιάδης, *Δοκίμια...*, ό.π., σ. 38. Τέλος, ο A. Garzya, *Pensiero e tecnica drammatica in Euripide*, Νάπολη 1962, σ. 17 και ο G. Paduano, *La formazione del mondo ideologico e politico di Euripide*, Πίζα 1968, σ. 14 κ.ε. (όπου και παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία) θεωρούν το έργο αμιγή τραγωδία.

2. Για το μοτίβο αυτό βλ. τη μονογραφία της J. Schmitt, *Freiwilliger Opfertod bei Euripides*, Giessen 1921.

3. Τη στενή σύνδεση των δύο μοτίβων δείχνει το γεγονός ότι η απουσία του θρήνου για τον χαμό της *Μακαρίας* στους *Ηρακλείδες* οδήγησε τον Wilamowitz (*Kleine Schriften I*, Βερολίνο 1935, σ. 82-109) στην άποψη ότι το έργο μάς έχει παραδοθεί ακρωτηριασμένο. Πρβ. Seeck, ό.π., σ. 22.

4. Ο D. J. Conacher, *Euripidean Drama*, Τορόντο 1967, σ. 332-333 υποστηρίζει ότι η επέμβαση του Ηρακλή οφείλεται σε ευριπίδεια επινόηση (πρβ. ήδη S. G. Kapsomenos, *Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild*, Αθήνα 1963, σ. 35), άποψη που απορρίπτει ο Th. Stephanopoulos, *Umgestaltung des Mythos durch Euripides*, Αθήνα 1980, σ. 48, ο οποίος, πάντως, στη σ. 47, δέχεται ότι η παρουσία του Ηρακλή δεν ανήκε στην αρχική μορφή του μύθου. 'Ότι δεν υφίσταται αιτιώδης σχέση ανάμεσα στη θυσία της *Άλκηστης* και τη σωτηρία της το υποστηρίζει πειστικά ο Seeck, ό.π., σ. 18. Ο ίδιος μελετητής (ό.π., σ. 138-143) αναλύει θαυμάσια την εξέλιξη της ιδέας της σωτηρίας από την πρόγνωση του Απόλλωνα ως το τέλος του έργου. Ο Seeck παραλείπει, ωστόσο, να τονίσει τη λειτουργία του στασίμου που αναφέρεται στους αδήριτους νόμους της *Ανάγκης* (961 κ.ε.) στο πλαίσιο της εξέλιξης που οδηγεί στη σωτηρία. Ο Χορός διαπιστώνει, κάνοντας αναφορά στον Ορφέα και τους Ασκληπιάδες, θίγοντας δηλαδή θέματα παραπλήσια με αυτά που ακούστηκαν σε προηγούμενα σημεία του δράματος, ότι η *Ανάγκη* είναι αναπότρεπτη και γι' αυτό συμβουλεύει τον *Άδμητο* να συμβιβαστεί οριστικά με την κακή του τύχη. Η πρόταση αυτή γίνεται λίγο πριν από τη νικηφόρα επιστροφή του Ηρακλή, έχουμε δηλαδή μια συνειδητή, όπως πιστεύω, αντιστροφή της σοφοκλείας «παρέκτασης». (Για την παρέκταση στο σοφοκλείο δράμα βλ. Lesky, *TDH*³, σ. 185, όπου παρατίθεται και ο ορισμός της από τον Δονάτο: «gaudioium introductio ante funestissimum nuntium».) Η θλίψη φτάνει στο αποκορύφωμά της πριν από την ύψιστη και αδόκητη χαρά.

5. Ο Seeck, ό.π., σ. 20 υπογραμμίζει το γεγονός αυτό και παρακάτω (σ. 21 σημ. 9)

για τον χαμό της ηρώιδας προσλαμβάνει ασυνήθιστες διαστάσεις⁶. Αυτό σημαίνει ότι το πρώτο μοτίβο παραμένει κάπως ατροφικό και περιθωριακό, ενώ προβάλλεται έντονα η θρηνητική αντίδραση του Άδμητου. Έτσι, το έργο θα μπορούσε να θεωρηθεί συμπλοκή ουσιαστικά δύο μοτίβων που συνδέονται χαλαρά μεταξύ τους: του μοτίβου του θρήνου και της σωτήριας επέμβασης. Η επέμβαση του Ηρακλή μάλιστα δεν εναρμονίζεται με άλλες παρόμοιες επεμβάσεις, οι οποίες γίνονται με την εμφάνιση του σωτήρα επί σκηνής. Ο Ηρακλής εμφανίζεται στην αρχή ως ανυποψίαστος και απληροφόρητος φιλοξενούμενος και στη συνέχεια, όταν πληροφορείται τον θάνατο της Άλκηστης από κάποιον θεράποντα, μετατρέπεται σε σωτήρα. Με το τέχνασμα αυτό ο Ευριπίδης καθιστά τη φιλοξενία προϋπόθεση της σωτηρίας⁷ και προσφέρει στον Ηρακλή την ευκαιρία να οργανώσει μια καλοπροαίρετη απάτη σε βάρος του φιλόξενου φίλου του στο τέλος του έργου.

Οι παραπάνω περιγραφικές παρατηρήσεις μας επιτρέπουν, πιστεύω, να θέσουμε ορισμένα ερωτήματα, που η προσπάθεια απάντησής τους αποτελεί τον κύριο στόχο της εργασίας αυτής: 1. Υφίσταται ηθικό πρόβλημα για τον Άδμητο που αποδέχεται τη θυσία της συζύγου του; 2. Πώς ηθογραφούνται τα κύρια πρόσωπα του έργου; Το ερώτημα αυτό αποτελεί τη νόμιμη και αναγκαία προέκταση του προηγούμενου ερωτήματος. 3. Μπορούμε να εντάξουμε το μοτίβο του θρήνου σ' ένα γενικότερο τυπικό πλαίσιο, δεδομένου ότι, όπως τονίσαμε, το μοτίβο αυτό κατέχει σημαντική θέση στο έργο;

1. Το ηθικό πρόβλημα

Αρκετοί μελετητές έχουν ήδη υποστηρίξει ότι η Άλκηστη είναι ένα δράμα που παριστάνει την ηθική ευθύνη του Άδμητου, ο οποίος αποδέχεται εγωιστικά την αυτοθυσία της συζύγου του. Μετά τον θάνατό της ανακαλύπτει ότι η αποδοχή της υποκατάστασης του εξασφάλισε τελικά μια ζωή αβίωτη, πράγμα που αποδεικνύει τον παραλογισμό της αποδοχής⁸. Με τον τρόπο αυτόν

παρατηρεί ότι ο Ευριπίδης δεν είναι πολύ σαφής σχετικά με τις προϋποθέσεις που οδήγησαν την Άλκηστη στην απόφασή της.

6. Ο Seeck, *ό.π.*, σ. 22, μιλά για Klagehandlung (πρβ. *αυτόθι* σ. 23).

7. Βλ. Seeck, *ό.π.*, σ. 146-147.

8. Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος αυτής της θέσης στα νεότερα χρόνια είναι ο K. v. Fritz με το καθοριστικό για τη μεταγενέστερη έρευνα άρθρο του Euripides' Alkestis und ihre modernen Nachahmer und Kritiker, *Antike und moderne Tragödie*, Βερολίνο 1962, σ. 256-321 (πρώτη δημοσίευση: *A&A* 5, 1956, 27-69). Την άποψη του v. Fritz υποστηρίζει και προωθεί ο E. - R. Schwinge στα βιβλία του: *Die Stellung der Trachinierinnen im Werk des Sophokles*, Γοττίγγη 1962, σ. 42 κ.ε., και *Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Euripides*, Χαϊδελβέργη 1968, σ. 100 κ.ε.

ο Ευριπίδης εισάγει έναν ουσιαστικό προβληματισμό στο αφελές παραμύθι⁹. Προτού όμως διατυπώσει κανείς παρόμοιες απόψεις, απαιτείται έρευνα προς δύο κατευθύνσεις: Καταρχήν πρέπει να διαπιστωθεί αν το κείμενο προσφέρει επαρκή στηρίγματα για να στοιχειοθετηθεί η ηθική ευθύνη του 'Αδμητου¹⁰: στη συνέχεια πρέπει να διερευνηθεί το ζήτημα αν και κατά πόσο ο ηθικός προβληματισμός αποτελεί το μοναδικό στοιχείο που προσφερόταν για δραματοποίηση, όταν ο ποιητής αποφάσισε να αξιοποιήσει θεατρικά το προϋπάρχον παραμυθικό υλικό του¹¹.

Ξεκινώ από την αξιωματική θέση ότι η ύπαρξη ενός ηθικού προβλήματος τότε μόνο νομιμοποιείται, όταν ο ποιητής σπεύδει να το θέσει ρητά, και μάλιστα όσο το δυνατόν πιο έγκαιρα¹². Ως την αντιπαράθεση όμως του 'Αδμητου με τον πατέρα του, η οποία τοποθετείται στο κέντρο του δράματος¹³, δεν υπάρχει απολύτως κανένας υπαινιγμός στην ύπαρξη ηθικού προβλήματος. Πραγματικά, από τον εκθετικό πρόλογο του Απόλλωνα δεν πληροφορούμαστε τίποτε το συγκεκριμένο που θα μπορούσε να φωτίσει την προϊστορία του

9. Βλ. ενδεικτικά D. F. W. van Lennep, *Euripides' Selected Plays I: The Alkestis*, Leiden 1949, σ. 25.

10. Ο J. T. Sheppard στο άρθρο του Admetus, Verrall and Professor Myres (*JHS* 39, 1919, 37-47) είχε καταλήξει στο ακόλουθο συμπέρασμα (σ. 43): «Though the poet has, in my opinion, left ambiguous the precise degree of responsibility, or lack of responsibility, of Admetus for his wife's sacrifice, he has left no doubt about the parents».

11. Για το παραμυθικό υλικό που δραματοποιείται στην 'Αλκηση και τις διάφορες ερμηνευτικές τάσεις βλ. Paduano, *ό.π.*, σ. 9-14, όπου παρατίθεται και πλούσια παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία: πρόσθεσε τώρα και Conacher, *ό.π.*, σ. 327 κ.ε., και το άρθρο «Alkestis» του Γ. Α. Μέγα στο *Enzyklopädie des Märchens*, Βερολίνο 1977, I στ. 315-319. Για τις παρεμβάσεις του Ευριπίδη στον μύθο βλ. Stephanopoulos, *ό.π.*, σ. 42 κ.ε. Στη βιβλιογραφία του Paduano (*ό.π.*, σ. 9 σημ. 1) για την επιβίωση του μύθου της 'Αλκησης πρόσθεσε: Ν. Π. Ανδριώτης, Ο μύθος της 'Αλκησης στη δημοτική ποίηση του Πόντου, *Αντιχάρισμα στον καθηγητή Ν. Π. Ανδριώτη*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 433-436 (πρώτη δημοσίευση: *HME* 1930, 452-457) και Ι. Θ. Κακρυδής, *Ομηρικές έρευνες*, Αθήνα 1944, σ. 15-16.

12. Βλ. σχετικά W. Steidle, *Studien zum antiken Drama*, Μόναχο 1968, σ. 138. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο H. Erbse, *Studien zum Prolog der euripideischen Tragödie*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1984, σ. 290: «Der Interpret, der bei Betrachtung des jeweiligen Dramas den Standpunkt des Dichters zurückgewinnen möchte, darf die Mitteilungen des Prologs nicht anzweifeln, nicht kritisieren oder gar durch Ironisierung verwässern [...] Der Prolog kann also nicht «hinterfragt» werden». Πρβ. ήδη H. Erbse, Euripides' Alkestis, *Philologus* 116 (1972) 32-52, ιδιαίτερα σ. 37.

13. Ο Φέρης αρχίζει να μιλά στον στ. 614. Σωστά ο Lloyd, *ό.π.*, σ. 131 σημ. 36, επισημαίνει ότι η κεντρική τοποθέτηση του αγώνα λόγων δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά το συμπέρασμα (πρβ. v. Fritz, *ό.π.*, σ. 307) ότι πρόκειται για μια σκηνή καθοριστική για την ερμηνεία του έργου. Και η σκηνή με τον Αιγέα στη *Μήδεια* κατέχει κεντρική θέση, χωρίς όμως να είναι η σημαντικότερη σκηνή του δράματος.

δράματος και ιδιαίτερα τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δόθηκε η υπόσχεση της Άλκηστης¹⁴: Η υπόσχεσή της είχε άραγε αμετάκλητο χαρακτήρα ή μπορούσε να ανακληθεί, αν, έστω και την τελευταία στιγμή, προσφερόταν κάποιος άλλος ή επενέβαινε ο ίδιος ο Άδμητος; Ζήτησε ο βασιλιάς των Φερών από τη γυναίκα του να θυσιαστεί ή εκείνη προσφέρθηκε αυτονόητα και αυτόβουλα¹⁵; Γνώριζε ο Άδμητος την προσφορά της Άλκηστης ή βρέθηκε

14. Όπως έχει επισημάνει ήδη ο A. Lesky (βλ. π.χ. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετ. Α. Γ. Τσopanάκη, Θεσσαλονίκη 1981⁵, σ. 513), στον οποίο χρωστούμε την εξαντλητικότερη διερεύνηση του παραμυθικού υπόβαθρου της Άλκηστης (Alkestis, der Mythos und das Drama, *SAAW* 203/2, Βιέννη 1925), ο Ευριπίδης αφήνει να μεσολαβήσει ανάμεσα στην υπόσχεση της Άλκηστης και την εκπλήρωσή της κάποιο, άγνωστης διάρκειας, χρονικό διάστημα, ενώ στο παραμύθι η ηρωίδα πεθαίνει την ίδια μέρα που δίνει και την υπόσχεσή της, την ημέρα του γάμου της (για βιβλιογραφία σχετική με το θέμα αυτό βλ. Stephanopoulos, *ό.π.*, σ. 53 σημ. 43). Ότι και στον Ευριπίδη η υπόσχεση έχει δοθεί επίσης την ημέρα του γάμου (έτσι π.χ. ο W. Kullmann, *Zum Sinngehalt der euripideischen Alkestis*, *A&A* 13, 1967, 127-149, ιδιαίτερα σ. 132 σημ. 17) είναι πολύ αμφίβολο, γιατί οι στίχοι 287-8 (οὐκ ἠθέλησα ζῆν ἀποσπασθεῖσά σου / σὺν παισὶν ὄρρανοῖσιν) φαίνεται να υπονοούν ότι η υπόσχεση δόθηκε αργότερα. [Για την ασύστατη ερμηνεία των στ. 287-8 από τον E. - R. Schwinge, *Glotta* 48 (1970) 36-39 βλ. A. Rivier, *En marge d'Alceste et de quelques interprétations récentes*, *MH* 29 (1972) 134 σημ. 47]. Ο O. Vicenzi, *Alkestis und Admetos: Versuch einer Euripidesinterpretation*, *Gymnasium* 67 (1960) 517-533, ιδιαίτερα σ. 527 και 529, υποστηρίζει ότι οι Μοῖρες παραχωρούν μια επτάχρονη προθεσμία για την εκπλήρωση της υπόσχεσης, αλλά η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα δεδομένα του κειμένου γι' αυτό και η Burnett, *Catastrophe...*, *ό.π.*, σ. 27, είναι αόριστη «many years ago». Βλ. ακόμη van Lenner, *ό.π.*, σ. 50 σχόλιο στον στ. 9, και Dale, *ό.π.*, σ. XVII, και τώρα Seeck, *ό.π.*, σ. 25 με τη σημ. 5.

15. Βέβαια, υποκείμενο των μετοχών *ἐλέγξας* και *διεξελεθών* καθώς και του ρήματος *ἤρε* (στ. 15, 17) είναι ο Άδμητος. Η περιγραφή του Απόλλωνα, ωστόσο, είναι γενική και ουδέτερη και δεν περιέχει καμιά μομφή εναντίον των γονιών του Άδμητου απλώς αντιπαραθέτει, υπό μορφή διαπίστωσης, την άρνηση των γονιών με τη θετική ανταπόκριση της Άλκηστης. Ότι οι στίχοι αυτοί έχουν γενικό χαρακτήρα αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι έχουν ερμηνευθεί ποικιλότροπα. Έτσι, ο Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Ευριπίδου δράματα*, Αθήνα 1903, σ. 604-605, σχόλιο στον στ. 17, υποστήριξε ότι δεν πρέπει να συσχετίσουμε το πλὴν γυναικός με το ἤρε, γιατί πρόκειται για μια άμεση και εκούσια αντίδραση της Άλκηστης. Επομένως, για τον Βερναρδάκη πλὴν γυναικός σημαίνει «με εξαίρεση τη γυναίκα του, της οποίας η προσφορά ήταν προκαταβολικά και χωρίς σχετική παράκληση του Άδμητου δεδομένη». Ο Άδμητος, σύμφωνα πάντοτε με τον Βερναρδάκη, θέλοντας να αποφύγει αυτή την προσφορά στράφηκε προς τους γονείς του, αλλά δεν βρήκε καμιά ανταπόκριση. Ο M. Croiset, *Observations sur le rôle d'Admète dans l'Alceste d'Euripide*, *REG* 25 (1912) 1-11 αναγνωρίζει ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για τον τρόπο που η Άλκηστη εκδήλωσε την επιθυμία της (σ. 6), αλλά πιστεύει ότι η υπόσχεσή της δόθηκε χωρίς την συγκατάθεση του Άδμητου (σ. 7), ενώ ο Vicenzi, *ό.π.*, σ. 521, υποστήριξε ότι ο Άδμητος δεν γνώριζε την υπόσχεση της γυναίκας του και την πληροφορήθηκε, όταν πια είχε καταστεί αμετάκλητη. Την άποψη αυτή την απορρίπτει ο Kullmann, *ό.π.*, σ. 128 σημ. 4. Βλ. τώρα Seeck, *ό.π.*, σ. 82 σημ. 15.

απροσδόκητα και παρά τη θέλησή του δεσμευμένος με την υπόσχεσή της; Πιστεύω ότι είναι άσκοπο να θέτουμε παρόμοια ερωτήματα, τη στιγμή που αυτά δεν απασχολούν καθόλου τον ποιητή και δεν ανακαλούνται από το εξωδραματικό παρελθόν. Η αποδοχή της θυσίας είναι μια αυτονόητη αφετηρία, για να εκτυλιχθεί η δραματική πλοκή, και τίποτε περισσότερο¹⁶, κατά τον ίδιο τρόπο που κανείς μας δεν ενδιαφέρεται να πληροφορηθεί τον λόγο για τον οποίο πραγματοποιείται τόσο καθυστερημένα η αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητας του Οιδίποδα στον *ΟΤ*, αφού στο μεταξύ έχουν γεννηθεί τέσσερα παιδιά. Επιπλέον, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η δυνατότητα αντικατάστασης που εξασφάλισε ο Απόλλων από τις Μοίρες θεωρείται από τον θεό εξαιρετική αμοιβή της ευσέβειας του 'Αδμητου· το προνόμιο αυτό δεν μπορεί να το αποκτήσει κανένας θνητός με τις δικές του δυνάμεις, γιατί η βουλή της Μοίρας είναι αναπότρεπτη¹⁷. Η περίπτωση του 'Αδμητου αποτελεί την πρώτη και μοναδική παρέκκλιση από τους κανόνες της Μοίρας, και τούτο αρκεί για να φανεί το μέγεθος του θεϊκού δώρου. Ο βασιλιάς δεν μπορεί παρά να δεχτεί τη θεϊκή εύνοια με τον ίδιο τρόπο που κάθε άνθρωπος δέχεται οτιδήποτε το θεό-σταλτο. Εδώ θυμόμαστε π.χ. το περίφημο δίστιχο του Σόλωνα (απ. 13, 63-4 West):

16. Βλ. Erbse, *Philologus*, ό.π., σ. 37-38: «Vermutlich haben wir uns mit der Feststellung zu begnügen, dass er (δηλ. ο ποιητής) das Zustandekommen des Gelübdes als unwesentlich übergangen hat und sein jetziges Anliegen nicht mit der Frage nach Admets möglicher Schuld belasten wollte». Παρόμοιες απόψεις διατυπώνουν: H. Dörrie, Zur Dramatik der euripideischen Alkestis, *NJAB* 2 (1939) 174-189, ιδιαίτερα σ. 178· V. di Benedetto, *Euripide: Teatro e società*, Τορίνο 1971, σ. 26 σημ. 8· A. Rivier, ό.π., *MH* 29 (1972) 124-140, ιδιαίτερα σ. 128. Πρβ. και Seeck, ό.π., σ. 101. Είναι, πάντως, εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να αναγκάσουμε αυτή την αυτονόητη προσφορά στην κοινωνική κατωτερότητα της γυναίκας (για σχετική βιβλιογραφία βλ. Paduano, ό.π., σ. 13-14· πρόσθεσε Steidle, ό.π., σ. 140), γιατί στον μύθο του Κόρεσου και της Καλλιρόης, που παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με τον μύθο της 'Αλκηστης, η προσφορά προέρχεται από τον άντρα· βλ. Κακριδή, ό.π., σ. 205. Την ισοτιμία των συζύγων υποστηρίζει και ο Seeck, ό.π., σ. 88 και 73 σημ. 2.

17. Θυμίζω ότι ο ίδιος ο Δίας σκέφτεται για μια στιγμή να σώσει τον γιο του Σαρπηδόνα που κινδυνεύει να σκοτωθεί από τον Πάτροκλο (Π 433 κ.ε.), η 'Ηρα όμως επισημαίνει τις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει μια τέτοια σωστική παρέμβαση (Π 440 κ.ε.). 'Όπως η σωτηρία του Σαρπηδόνα θα αποτελούσε ανατροπή της κοσμικής τάξης, έτσι και η ανάσταση νεκρού που επιχειρήθηκε από τον Ασκληπιό θεωρήθηκε υπέρβαση, για την οποία ο δράστης τιμωρήθηκε με κατακεραύνωση. Η επαναφορά της 'Αλκηστης στη ζωή δεν οφείλεται σε μια μόνιμη ιδιότητα του Ηρακλή να ανασταίνει νεκρούς, όπως συμβαίνει με τον Ασκληπιό, αλλά σε μια ad hoc αυθόρμητη πράξη. Βλ. σχετικά Seeck, ό.π., σ. 148 και 150, όπου τονίζεται ότι η ευεργεσία του Ηρακλή δεν είναι μια εξαίρεση στον κανόνα αλλά μια πράξη ανεξάρτητη από αυτόν. Με άλλα λόγια ο Ηρακλής δεν δηλώνει ότι θα έρθει σε αντίθεση με τις Μοίρες αλλά μόνο ότι θα παλέψει με τον Θάνατο που εμφανίζεται στην αρχή του έργου ως συγκεκριμένη φυσική παρουσία. Τη μη ρεαλιστική υφή και τη μοναδικότητα του δώρου του Απόλλωνα τονίζει και ο Conacher, ό.π., σ. 335 με τη σημ. 17.

Μοῖρα δέ τοι θνητοῖσι κακὸν φέρει ἠδὲ καὶ ἐσθλόν,
δῶρα δ' ἄφυκτα θεῶν γίγνεται ἀθανάτων¹⁸.

Προς το τέλος του έργου, εξάλλου, ο χορός ζητά από τον Άδμητο να υπομείνει το θεϊκό δώρο όποιο και αν είναι αυτό (1071): *χρή δ', ἥτις ἐστί, καρτερεῖν θεοῦ δόσιν*. Αλλά και η ίδια η Άλκηστη αποδίδει την κακή μοίρα της σε κάποιον θεό (297-8): *ἀλλὰ ταῦτα μὲν / θεῶν τις ἐξέπραξεν ὥσθ' οὕτως ἔχειν*¹⁹. Αν, επομένως, η αποδοχή της θυσίας θεωρηθεῖ ηθικά επιλήψιμη, η ευθύνη βαραινει κατά πρώτο και κύριο λόγο τον θεό που επέβαλε το αφύσικο και καινοφανές δώρο του στους θνητούς: καμιά κατηγορία όμως δεν απαγγέλλεται εναντίον του ούτε από τον χορό ούτε από τα πρόσωπα του έργου²⁰.

18. Στο απόσπασμα αυτό παραπέμπει ο L. Bergson, *Randbemerkungen zur Alkestis des Euripides*, *Eranos* 83 (1985) 7-22, ιδιαίτερα σ. 18. Πρβ. και το απ. **247 Radt από τον Θυέστη του Σοφοκλή:

σοφὸς γὰρ οὐδεὶς πλὴν ὃν ἂν τιμᾶ θεός.
ἀλλ' εἰς θεοὺς ὀρώντα, κἂν ἔξω δίκης
χωρεῖν κελεύη, κεῖσ' ὀδοπορεῖν χρεῶν.
αἰσχροὺς γὰρ οὐδὲν ὧν ὑψηγούνται θεοί.

19. Τα λόγια αυτά δεν δηλώνουν μια «ευσεβή εγκαρτέρηση» της Άλκηστης (βλ. τις ορθές παρατηρήσεις της Dale, *ό.π.*, ad l.) και την υποταγή της στη θεϊκή βούληση, αλλά μόνο ότι τη φορά των πραγμάτων την κατεύθυνε κάποιος θεός, γιατί μόνο έτσι μπορεί να εννοήσει, τουλάχιστον ενμέρει, την ανοίκεια συμπεριφορά των γονιών του Άδμητου. Φυσικά η απόδοση μιας πράξης σε κάποιον θεό δεν απαλλάσσει τον άνθρωπο από την ευθύνη, όπως συμβαίνει ἤδη στα ομηρικά ἔπη (βλ. σχετικά το πρόσφατο άρθρο του Ν.Π. Μπεζαντάκου, *Θεοί αίτιοι: οι αιτιάσεις κατά των θεών και ο ρόλος τους στα ομηρικά ἔπη*, *ΕΕΦΣΠΑ*, 28, 1979-85, 199-213). Τυπικοί από αυτή την άποψη είναι οι στίχοι 1329-32 του *ΟΤ*, για τους οποίους βλ. S. Said, *La faute tragique*, Παρίσι 1978, σ. 214. Για τους στίχους αυτούς της Άλκηστης πρβ. και Seck, *ό.π.*, σ. 96. Φυσικά, η αναφορά στον θεό δεν μειώνει καθόλου την αυτονομία της απόφασης της Άλκηστης να πεθάνει για χάρη του συζύγου της, γιατί θα μπορούσε, αν το επιθυμούσε, να αρνηθεῖ την προσφορά της. Δεν έχει, επομένως, δίκαιο η Burnett, *Catastrophe*, *ό.π.*, σ. 26, όταν συνδέει τη θυσία με μια θεϊκή εντολή (πρβ. Seck, *ό.π.*, σ. 20 σημ. 7).

20. Δεν φαίνεται ότι στόχος του έργου είναι μια πολεμική κατά των θεών, όπως πιστεύει ο Kullmann, *ό.π.*, σ. 134· βλ. σχετικά U. Albin, *L'Alceste di Euripide*, *Maia* 13 (1961) 3-29, ιδιαίτερα σ. 22· J. M. Bell, *Euripides' Alcestis: A Reading*, *Emerita* 48 (1980) 43-75, ιδιαίτερα σ. 47· ο Bergson, *ό.π.*, σ. 11 και 16, πιστεύει ότι υπάρχει κριτική του θείου, η οποία όμως δεν αποτελεί κυρίαρχο θέμα του έργου. Προσωπικά θεωρώ πιο σημαντική την παρατήρηση του Bergson (σ. 11 με τη σημ. 22) ότι ο Απόλλων δεν επανεμφανίζεται μετά τον πρόλογο και αφήνει τα πράγματα να εξελιχθούν στο καθαρά ανθρώπινο επίπεδο. Αυτό δεν σημαίνει, κατά τη γνώμη μου, κριτική στον Απόλλωνα, αλλά ότι ο θεός εξάντλησε τη δραματική του λειτουργία δημιουργώντας τη δυνατότητα υποκατάστασης του Άδμητου. Από τη στιγμή που η δράση περνά στους ανθρώπους, συμβαίνει η απρόβλεπτη από τον θεό άρνηση των γερόντων να πεθάνουν για τον γιο τους. Βλ. σχετικά J. L. Myres, *The plot of the Alcestis*, *JHS* 37 (1917) 195-218, ιδιαίτερα σ. 198: «Apollo's innocent and, in fact, reasonably well-founded calculations had gone completely astray». Στο ερώτημα κατά πόσο επιτρεπόταν μια

Πραγματικά, στον «αγώνα λόγων», όπου ο 'Αδμητος είχε τη δυνατότητα να επικαλεστεί τον θεό με τον ίδιο τρόπο που η Ελένη αποδίδει τη συμπεριφορά της στη δύναμη της Αφροδίτης κατά την αντιπαράθεσή της με την Εκάβη (*Τρωάδες* 946 κ.ε.) ή ο Ορέστης αναφέρεται στη διαταγή του Απόλλωνα να σκοτώσει τη μητέρα του κατά τη συζήτησή του με τον Μενέλαο (*Ορέστης* 416), απουσιάζει τελείως οποιαδήποτε αναφορά στον θεό και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Ο 'Αδμητος κατηγορεί τον πατέρα του ότι δεν είχε το θάρρος και τη δύναμη να θυσιαστεί για χάρη του, αλλά δεν συζητά καθόλου το θέμα της αντικατάστασης καθ'αυτό²¹.

Αλλά ας εξετάσουμε τον «αγώνα λόγων» πιο προσεκτικά²². Καταρχήν θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι μια ερμηνεία που θα βασίζεται αποκλειστικά στη διαμάχη πατέρα και γιου δεν μπορεί να ισχύσει για ολόκληρο το δράμα, γιατί αποκλείεται να εφαρμοστεί αναδρομικά στο πρώτο μισό του έργου, που ο θεατής έχει ήδη παρακολουθήσει²³. Θα μπορούσε άραγε να ισχυριστεί κανείς, ακολουθώντας την ίδια λογική διαδικασία, ότι ο «αγώνας λόγων» ανάμεσα στον Θησέα και τον Ιππόλυτο —πάλι πρόκειται για αντιπαράθεση ενός πατέρα με τον γιο του— μπορεί να αποτελέσει το ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση του *Ιππόλυτου*; Αλλά και η ανάλυση του ίδιου του αγώνα μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί αντικειμενικό και σταθερό στήριγμα για μια ερμηνεία του έργου. Ήδη αρκετοί μελετητές έχουν υπογραμμίσει την κατώτερη ποιότητα του χαρακτήρα του Φέρητα²⁴ και τα σαθρά επιχειρήματά

τέτοια προσδοκία θα επανέλθουμε διεξοδικότερα παρακάτω· εδώ περιορίζομαι να σημειώσω ότι και στον *Ίωνα* του Ευριπίδη φαίνεται ότι ο Απόλλων δεν μπορεί να προβλέψει τις ανθρώπινες αντιδράσεις· βλ. σχετικά Burnett, *Catastrophe...*, ό.π., σ. 128.

21. Βλ. Seeck, ό.π., σ. 98-99.

22. Ανάλυση του «αγώνα λόγων» προσφέρουν οι ακόλουθοι μελετητές: Dörrie, ό.π., σ. 178 κ.ε.· Schwinge, *Verwendung...*, ό.π. σ. 34-39· Burnett, *Catastrophe*, ό.π., σ. 40 κ.ε.· Seeck, ό.π., σ. 102 κ.ε.· J. Duchemin, *L'ἀγών dans la tragédie grecque*, Παρίσι 1968², σ. 39-40.

23. Βλ. Rivier, ό.π., *MH* 30 (1973) 136· αντίθετοι οι J. R. Wilson στην εισαγωγή της συλλογής άρθρων για την *Άλκηστη* J. R. Wilson (εκδ.), *Twentieth Century Interpretations of Euripides' Alcestis*, Englewood Cliffs 1968, σ. 7 και W. D. Smith, *The Ironic Structure of Alcestis*, στον Wilson (εκδ.), ό.π., σ. 37-56, ιδιαίτερα σ. 43.

24. Βλ. π.χ. Albin, ό.π., σ. 21 και Vicenzi, ό.π., σ. 531. Για τον δύσκολο χαρακτήρα των γερόντων βλ. Αριστοτέλη *Ρητορική* 1389 b 32-1390 a 3: *καὶ φιλόζωοι, καὶ μᾶλλον ἐπὶ τῇ τελευταίᾳ ἡμέρᾳ διὰ τὸ τοῦ ἀπόντος εἶναι τὴν ἐπιθυμίαν, καὶ οὐ ἐνδεεῖς, τούτου μάλιστα ἐπιθυμεῖν. καὶ φίλωτοι μᾶλλον ἢ δεῖ· μικροψυχία γάρ τις καὶ αὕτη, καὶ πρὸς τὸ συμφέρον ζῶσιν, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸ καλόν, μᾶλλον ἢ δεῖ, διὰ τὸ φίλωτοι εἶναι· τὸ μὲν γὰρ συμφέρον αὐτῶ ἀγαθὸν ἔστι, τὸ δὲ καλὸν ἀπλῶς. καὶ ἀναίσχυντοι μᾶλλον ἢ αἰσχυντηλοί· διὰ γὰρ τὸ μὴ φροντίζειν ὁμοίως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ συμφέροντος ὀλιγωροῦσι τοῦ δοκεῖν.* Αντίθετα, ο Seeck, ό.π., σ. 110-111 υποστηρίζει ότι ο Φέρης δεν φέρεται υποκριτικά και εγωιστικά, αλλά ότι εμφανίζεται ανυποφύστος για την επικείμενη επίθεση του γιου του. Προσωπικά δεν μπορώ να δεχτώ ότι ο πατέρας του

του. Συγκεκριμένα θα επιθυμούσα να κατευθύνω την προσοχή του αναγνώστη στα ακόλουθα σημεία:

(α) Η αρχικά θετική στάση του Φέρητα απέναντι στη θυσία της Άλκηστης οφείλεται σε τελείως ιδιοτελή κίνητρα: χάρη στην προσφορά της δεν στερήθηκε τον γιο του και έτσι δεν θα περάσει την υπόλοιπη ζωή του βυθισμένος στο πένθος (621 κ.ε.)²⁵.

(β) Ο Φέρης διαστρεβλώνει κακόβουλα τις προϋποθέσεις της προσφοράς της Άλκηστης, καθώς επισημαίνει ειρωνικά ότι με τον τρόπο της αντικατάστασης που ανακάλυψε ο Άδμητος έχει εξασφαλίσει τη δυνατότητα της μακροήμερευσής του, αφού θα πείθει την εκάστοτε γυναίκα του να πεθαίνει στη θέση του (699-701)²⁶.

(γ) Ο Φέρης αδιαφορεί προκλητικά για την υστεροφημία του (623-4) και επιθυμεί να απολαύσει χωρίς κανέναν προβληματισμό και περιορισμό την παρούσα ζωή. (Για μια ανάλογη στάση βλ. Αρχίλοχο απ. 133 West).

(δ) Τέλος, ο Φέρης πιστεύει ότι το χρέος απέναντι στον γιο του εξαντλείται στην εξασφάλιση των υλικών αγαθών από εκεί και πέρα η ευτυχία ή δυστυχία του Άδμητου είναι καθαρά προσωπικό του θέμα (685 κ.ε.)²⁷.

Ο Άδμητος από τη δική του πλευρά: (α) αποκαλύπτει ως υποκριτική τη συμπόνια του πατέρα του (633 τότε ξυναλαγεῖν χρῆν σ', ὅτ' ὠλλύμην ἐγώ)²⁸. (β) πιστεύει ότι η ευτυχισμένη ζωή του Φέρητα θα έπρεπε να σφραγιστεί με μια πράξη που θα του προσπόριζε εύκλεια (βλ. 653 κ.ε. και 725 καθώς και τα λόγια της Άλκηστης 291-2). (γ) υπογραμμίζει την αιδόφρονα συμπεριφορά

Άδμητου είναι ανυποψίαστος, γιατί ασφαλώς θα συγκρούστηκε με τον γιο του, όταν αρνήθηκε να προσφέρει τη ζωή του για να σωθεί εκείνος. Με τον «αγώνα λόγων» έχουμε ουσιαστικά την επί σκηνής σύγκρουση των δύο προσώπων, η οποία στην πραγματικότητα τοποθετείται στο παρελθόν. Βλ. σχετικά Lloyd, *ό.π.*, σ. 120-121.

25. O Seeck, *ό.π.*, σ. 111 σημ. 3, παρατηρεί ότι οι στίχοι 627-8 ηγούν πράγματι κυνικά, προσπαθεί όμως να κολάσει την αλγεινή εντύπωση που προκαλούν με το επιχείρημα ότι το περιεχόμενό τους δεν διαφέρει από τα λόγια του χορού 473-5. Πρβ., ωστόσο, τις παρατηρήσεις της Dale, *ό.π.*, ad l. (σ. 93): «The sentiment is simply one of the conventional endings to a choral stasimon: the personal wish, often only loosely connected with the actual situation [...] 472-5 are an echo of a locus communis about the (rare) good wife, and therefore naturally give the effect from the husband's point of view». Ισχύουν όλα αυτά και στην περίπτωση του Φέρητα;

26. Ο θεατής που άκουσε την υπόσχεση του Άδμητου να μην ξαναπαντρευτεί καταλαβαίνει πόσο άδικη είναι η επίθεση του Φέρητα.

27. H R. Scodel, *Άδμητου λόγος and the Alcestis*, *HSCP* 83 (1979) 51-62, ιδιαίτερα σ. 55, υποστηρίζει ότι οι στίχοι αυτοί υποδηλώνουν τη ρήξη των δεσμών φιλίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στον γονιό και τον γιο.

28. Αυτό το μοτίβο του εκπρόθεσμου ενδιαφέροντος θυμίζει τα λόγια του Διόνυσου στις *Βάκχες* (1341-2): *εἰ δὲ σωφρονεῖν / ἔγνωθ', ὅτ' οὐκ ἠθέλετε...*

του απέναντι στον πατέρα του (658-60), ισχυρισμό που ο Φέρης δεν ανασκευάζει.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τις παραπάνω σκέψεις είναι προφανές: η άποψη ότι ο Άδμητος αποτελεί απλό αντικατοπτρισμό του δειλού, του εγωιστή, και του προσκολλημένου στη ζωή πατέρα του²⁹ δεν ευσταθεί, γιατί ο Άδμητος δεν εκδηλώνει την αγάπη του για τη ζωή³⁰, αλλά κατηγορεί τον Φέρητα ότι τον εγκατέλειψε σε μια κρίσιμη φάση της ζωής του. Ο «αγώνας λόγων» δεν θέτει, επομένως, υπό αμφισβήτηση το θέμα της αντικατάστασης καθαυτό, αλλά ενδιαφέρεται μόνο για τις σχέσεις πατέρα και γιου³¹.

Αν όμως στον «αγώνα λόγων» δεν τίγεται το θέμα της ηθικής ευθύνης του Άδμητου για την αποδοχή της θυσίας της γυναίκας του, τότε σε τι συνίσταται η λειτουργία του; Κατά τη γνώμη μου ο αγώνας γράφτηκε για τους εξής λόγους: (α) Φέρνει στη σκηνή έναν από τους γονείς που αρνήθηκαν την προσφορά της ζωής τους³², με αποτέλεσμα να θυσιαστεί η Άλκηστη. Έτσι ακούγονται και τα επιχειρήματα της αντίθετης πλευράς, ώστε ο θεατής να έχει μια ολοκληρωμένη και άμεση εικόνα της συμπεριφοράς αυτών που αρνήθηκαν την προσφορά. (β) Με την αποκήρυξη των γονιών του (660 κ.ε., 734 κ.ε.) ο Άδμητος υπογραμμίζει εντονότερα τη μοναξιά και την απομόνωσή του. Στη θλίψη του δεν έχει συμπαραστάτη κανέναν από τους δικούς του³³. (γ) Προβάλλεται η άποψη των εχθρών του Άδμητου, που ένα αντιπροσωπευτικό τους δείγμα αποτελούν οι κατηγορίες που εκτοξεύει ο Φέρης κατά τον αγώνα. Πραγματικά, όταν ο Άδμητος επιστρέφει από την ταφή της Άλκηστης, αναφέρεται στις σκέψεις των εχθρών του (954-60):

*ἔρει δέ μ' ὄστις ἐχθρὸς ὦν κυρεῖ τάδε·
Ἴδοῦ τὸν αἰσχροῦς ζῶνθ', ὃς οὐκ ἔτλη θανεῖν,
ἀλλ' ἦν ἔημεν ἀντιδοῦς ἀψυχία*

29. Αυτή είναι η άποψη του v. Fritz, *ό.π.*, σ. 277 και 307, την οποία υποστηρίζουν ο Wilson και ο Smith (βλ. παραπάνω σημ. 23).

30. Βλ. Bergson, *ό.π.*, σ. 18: «Nicht 'Lebenshunger' bestimmt seine (δηλ. του Άδμητου) Handlungsweise, sondern das Schicksal». Βλ. και Seeck, *ό.π.*, σ. 76.

31. Βλ. και Seeck, *ό.π.*, σ. 86 και 101.

32. Βλ. Burnett, *Catastrophe...*, *ό.π.*, σ. 40: «The primary fairy-tale identification of Pheres is not as a father but as one who refused to do what Alcestis did, and Euripides has done his best to preserve this single character for the old man». Το ότι δεν εμφανίζεται στη σκηνή η μητέρα του Άδμητου δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι τα πρόσωπα αλλά η στάση τους, και στην προκείμενη περίπτωση η συμπεριφορά των γονιών ταυτίζεται απόλυτα, έτσι ώστε να καθιστά περιττή την ταυτόχρονη παρουσία και των δύο.

33. Την ίδια απομόνωση νιώθει και η Εκάβη στις *Τρωάδες*, όπου, μετά τον «αγώνα λόγων» δεν κατορθώνει να πείσει τον Μενέλαο να σκοτώσει την Ελένη. Έτσι διαψεύδεται και η τελευταία της ελπίδα και βυθίζεται στον αδιέξοδο πόνο της.

*πέφουγεν Ἄιδην· εἶτ' ἀνὴρ εἶναι δοκεῖ;
 στυγεῖ δὲ τοὺς τεκόντας αὐτὸς οὐ θέλων
 θανεῖν. τοιάνδε πρὸς κακοῖσι κληδὸνα
 ἔξω.*

Ο απόηχος των λόγων του Φέρητα είναι σαφής και φαίνεται, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, να ρίχνει κάποια σκιά στο ήθος του Ἀδμητου. Αν όμως προσέξουμε καλύτερα, θα αναγνωρίσουμε ότι στην ουσία πρόκειται για ένα μοτίβο που επανέρχεται και στην *IT*, όπου δεν βαραίνει καμιά απολύτως ευθύνη τον Πυλάδη. Και στο έργο αυτό όμως υπάρχει ο φόβος των κακών (676-9):

*καὶ δειλίαν γὰρ καὶ κάκην κεκτήσομαι
 Ἄργει τε Φωκέων τ' ἐν πολυτύχῳ χθονί,
 δόξω δὲ τοῖς πολλοῖσι (πολλοὶ γὰρ κακοὶ)
 προδοῦς σεσῶσθαί σ' αὐτὸς εἰς οἴκους μόνος³⁴.*

Η περίπτωση του Ἀδμητου ανακαλεί στη μνήμη μας ένα άλλο δράμα, που ανεβάστηκε 26 χρόνια αργότερα, την *Ελένη*. Η ηρωίδα έχει δυσκλεές όνομα (66), επειδή οι Ἕλληνες πιστεύουν ότι ακολούθησε τον Πάρη στην Τροία. Σύμφωνα μάλιστα με τις πληροφορίες που της φέρνει ο Τεύκρος (135-6) έγινε αιτία να αυτοκτονήσει η μητέρα της, η Λήδα. Ὅπως ο Φέρης είχε αποκαλέσει τον γιο του φονιά της Ἀλκηστης (730), η Ελένη αυτοχαρακτηρίζεται φονιάς της μητέρας της (280-1):

*μήτηρ δ' ὄλωλε, καὶ φονεὺς αὐτῆς ἐγώ,
 ἀδίκως μὲν, ἀλλὰ τᾶδικον τοῦτ' ἔστ' ἐμόν.*

Η Ελένη, όπως σωστά παρατηρεῖ ο R. Kannicht³⁵, είναι «ἀναίτιος παναίτιος». Η

34. Το χωρίο μνημονεύεται και από τον Seeck, *ό.π.*, σ. 107. Ο v. Fritz, *ό.π.*, σ. 261 και 263, παραγνωρίζει τη σημασία που ἔδιναν οι αρχαῖοι Ἕλληνες στην καλή γνώμη των άλλων, γι' αυτό και θεωρεῖ τη συμπεριφορά του Ἀδμητου υποκριτική. Την εξασφάλιση του καλού του ονόματος ζητά από τις Μούσες ο Σόλων (απ. 13, 3-4 West):

*ὄλβον μοι πρὸς θεῶν μακάρων δότε, καὶ πρὸς ἀπάντων
 ἀνθρώπων αἰεὶ δόξαν ἔχειν ἀγαθήν.*

Βλ. A. Lesky στο *Entretiens sur l'antiquité classique VI: Euripide*, Γενεύη 1960, σ. 118-119, και Paduano, *ό.π.*, σ. 150-151. Ο Albinì, *ό.π.*, σ. 25-26, παρά την όχι και πολύ θετική εικόνα που έχει για τον Ἀδμητο, τονίζει ότι ούτε ο χορός ούτε κανένα από τα άλλα πρόσωπα του έργου δεν ψέγει τον βασιλιά των Φερών.

35. *Euripides Helena*, Χαϊδελβέργη 1969, II σ. 93 σχόλιο ad l.

ομοιότητα των καταστάσεων είναι εντυπωσιακή. Κάποιος θεός, τη μια φορά ο Απόλλωνας και την άλλη η Ήρα (Ελένη 31 κ.ε.), επεμβαίνει στη ζωή των ανθρώπων και προξενεί δυστυχία σ' αυτούς που θέλει να ευεργετήσει. Στην Ελένη μάλιστα το ευτυχισμένο τέλος δεν επαναφέρει τα πράγματα στην προηγούμενη κατάστασή τους, όπως συμβαίνει στην *Άλκηστη*, γιατί ο τρωικός πόλεμος είχε πολλά θύματα, και η Λήδα δεν πρόκειται να επιστρέψει πια στη ζωή. Και στις δύο περιπτώσεις λειτουργεί ο θαυμαστός κόσμος του παραμυθιού³⁶, μολονότι κάθε δράμα υπηρετεί διαφορετικό στόχο.

Με τη διαπίστωση αυτή περνάμε στο δεύτερο σκέλος της διερεύνησης που κρίναμε αναγκαία στην αρχή της μελέτης αυτής. Ενώ για την Ελένη το κλειδί της κατανόησης του δράματος φαίνεται να βρίσκεται στην απόδειξη του παραλογισμού του πολέμου³⁷, μερικοί μελετητές της *Άλκηστης* υπέθεσαν ότι το έργο αυτό παριστάνει την ψυχρότητα που επέρχεται στις σχέσεις των δύο συζύγων εξαιτίας της εγωιστικής αποδοχής της θυσίας από τον Άδμητο. Κατά τη γνώμη τους, το ευτυχισμένο τέλος του έργου περικλείει μια πικρή ειρωνεία: πώς θα ζήσουν από εδώ και πέρα οι δύο σύζυγοι, αφού έχει χαθεί η αμοιβαία εκτίμησή³⁸; Το κείμενο όμως δεν υπαινίσσεται κανενός είδους αποξένωση ανάμεσα στους δύο συζύγους ούτε προβλέπει μελλοντικές δυσκολίες στη συμβίωσή τους. Ας μην ξεχνούμε ότι το τελευταίο *χαίρε* (391) της *Άλκηστης* απευθύνεται προς τον Άδμητο³⁹.

Προσωπικά δεν πιστεύω ότι θέμα του έργου είναι η προβληματική σχέση του ζεύγους των Φερών. Άλλωστε, γιατί ο ποιητής θα επέλεγε να επενδύσει ένα τέτοιο θέμα με το παραμυθικό-ουτοπικό μοτίβο της αντικατάστασης; Παρόμοια προβλήματα πραγματεύονται η *Ανδρομάχη* και η *Μήδεια*⁴⁰, χωρίς

36. Ο Seidensticker, *ό.π.*, σ. 160, συγκεντρώνει τα παραμυθικά χαρακτηριστικά της *Ελένης*.

37. Βλ. πρόχειρα Seidensticker, *ό.π.*, σ. 198.

38. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω σημ. 8. Σωστά, κατά τη γνώμη μου, ο Seidensticker, *ό.π.*, σ. 135, επισημαίνει ότι το ευτυχισμένο τέλος του έργου δεν σκιάζεται ούτε από το τραγικό παρελθόν (όπως στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή) ούτε από το τραγικό μέλλον (όπως στον *Αλέξανδρο* του Ευριπίδη). Και ο Lloyd, *ό.π.*, σ. 124, παρατηρεί προς την ίδια κατεύθυνση ότι δεν δικαιούμαστε να απορρίψουμε το ευτυχισμένο τέλος ως μη ρεαλιστικό, γιατί βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο πιθανότητας με την ικανότητα της *Άλκηστης* να σώσει τον Άδμητο.

39. Βλ. Dörrie, *ό.π.*, σ. 188· A. Lesky, *Der angeklagte Admet, Gesammelte Schriften*, Βέρνη-Μόναχο 1966, σ. 281-294 (πρώτη δημοσίευση: *Maske und Kothurn* 10, 1964, 203-216), ιδιαίτερα σ. 287, και Rivier, *ό.π.*, *MH* 29 (1972) 136. Βλ. τώρα και τα σημαντικά επιχειρήματα υπέρ του Άδμητου που προσάγει ο Seeck, *ό.π.*, σ. 66-67.

40. Βλ. σχετικά Α. Τικοπούλου-Αυδή, «Μήδεια» και «Ανδρομάχη» του Ευριπίδη: Μια παράλληλη ανάγνωση, ανατ. από το περ. *Φιλολογος* αρ. 26-27, Θεσσαλονίκη 1982.

όμως τις παραμυθικές προϋποθέσεις του δικού μας δράματος. Αυτός είναι ίσως ο λόγος που η πρόσφατη έρευνα αναζήτησε σε άλλες περιοχές το κεντρικό θέμα της Άλκηστης. Έτσι, κατά την Gregory⁴¹ ο Ευριπίδης προσπαθεί να δείξει ότι στον καθένα μας αναλογεί ο προσωπικός του θάνατος και ότι είναι προς το συμφέρον του ανθρώπου να μην τροποποιηθεί η προκαθορισμένη πορεία του. Αυτό μπορεί να ισχύει ως γενική αρχή, αλλά στο συγκεκριμένο έργο η αντικατάσταση, όπως είδαμε, είναι μια αυτονόητη και δεδομένη προϋπόθεση που δεν συζητείται ως πρόβλημα, ενώ, αντίθετα, θεωρείται μεγάλη θεϊκή εύνοια. Εκείνο, άλλωστε, που προβάλλεται στο έργο είναι περισσότερο η αναγκαιότητα του θανάτου —αυτό τονίζει το στάσιμο για τους αμείλικτους νόμους της Ανάγκης (962 κ.ε.)— παρά η ωφέλεια ή η βλάβη που προκύπτει από την αλλαγή της φυσικής φοράς των πραγμάτων⁴². Η Gregory προωθεί και εξειδικεύει τις παλαιότερες απόψεις του Kullmann, σύμφωνα με τις οποίες στόχος του Ευριπίδη είναι να δείξει τον παραλογισμό του θεϊκού δώρου της αντικατάστασης: αφού η ευεργεσία καταλήγει να είναι ταυτόσημη με τη δυστυχία του ευεργετημένου, η θεϊκή προσφορά είναι χωρίς νόημα⁴³. Μια τέτοια άποψη θα ευσταθούσε (α) αν πράγματι πρόθεση του ποιητή ήταν να ασκήσει κριτική στον θεό, κάτι που δεν μπορεί να διαπιστωθεί από το κείμενο⁴⁴, και (β) αν η Άλκηστη δεν επέστρεφε στο φως, οπότε θα άφηγε τον Άδμητο βυθισμένο στη θλίψη και τη δυστυχία του. Αυτή η σκέψη ενδέχεται να οδήγησε τον Kullmann στην παραδοχή μιας διχοτόμησης του έργου: ο πρόλογος και ο

41. J. Gregory, Euripides' *Alcestis*, *Hermes* 107 (1979) 259-270, ιδιαίτερα σ. 260-261· πρβ. K. Steinmann, *Euripides Alkestis* (Griechisch-Deutsch), Στουτγάρδη 1981 (Reclam 1337), σ. 155. Κάπως διαφορετικά αντιμετωπίζει το έργο η G. Smith, *The Alcestis of Euripides. An Interpretation*, *RFC* 111 (1983) 129-145, ιδιαίτερα σ. 143-144. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο Ευριπίδης επιχειρεί με το δράμα αυτό να αναθεωρήσει τις αντιλήψεις σχετικά με τις προδιαγραφές στις οποίες πρέπει να ανταποκρίνεται μια «αρίστη γυνή» με την αναβίωση της ηρωίδας δείχνει ότι η γυναίκα έχει έναν καλύτερο τρόπο να τιμήσει τον άντρα της: όχι πεθαίνοντας αλλά ζώντας γι' αυτόν.

42. Κριτική της Gregory και στον Lloyd, *ό.π.*, σ. 124.

43. Kullmann, *ό.π.*, σ. 142.

44. Βλ. παραπάνω σημ. 20. Αν, για παράδειγμα, η κριτική του Απόλλωνα που επέβαλε στον Ορέστη τη μητροκτονία έχει αντικειμενικό νόημα, η οικοδόμηση μιας κριτικής πάνω στη φανταστική βάση τού αν θα έπρεπε ο θεός να κάνει μια τέτοια προσφορά και αν ο θνητός θα έπρεπε να την αποδεχτεί μου φαίνεται προκαταβολικά ευάλωτη και εξαιρετικά παρακινδυνευμένη. Με άλλα λόγια: η κριτική θα είχε νόημα μόνο αν η πράξη, για την οποία επικρίνεται ο θεός, είναι πραγματοποιήσιμη και επαναλήψιμη και όχι αν είναι ουτοπική και ανεπανάληπτη. Ένας διδακτισμός του τύπου «μην εύχεστε τον θάνατο των άλλων για να σωθείτε, γιατί η σωτηρία σας θα είναι πύρρεια» μου φαίνεται τελείως ξένος προς τις προθέσεις του έργου. Σχετικά με την έλλειψη ενδιαφέροντος για ηθική διαφώτιση βλ. και G. Gellie, *Hecuba and Tragedy*, *Antichthon* 14 (1980) 30-44.

επίλογος αποτελούν το παραμυθικό πλαίσιο, ενώ το σώμα του έργου με τον ρεαλισμό του αποδεικνύει τα λάθη του θεού⁴⁵. Πιστεύω όμως ότι το παραμυθικό πλαίσιο και το ρεαλιστικό σώμα συμπλέκονται αζεδιάλυτα μεταξύ τους, αφού ο «αγώνας λόγων», το ρεαλιστικότερο, αναμφισβήτητα, μέσο της ευριπίδειας δραματουργίας, βασίζεται στη μη ρεαλιστική δυνατότητα της αντικατάστασης και υπό αυτές τις προϋποθέσεις ελέγχεται η συμπεριφορά του Φέρητα. Γι' αυτόν τον λόγο ο Erbse εστιάζει την προσοχή του όχι τόσο στην κριτική του θείου όσο στη ρεαλιστική παρουσίαση των προσώπων. Συγκεκριμένα πιστεύει ότι πρόκειται για πρόσωπα της καθημερινής ζωής με τους φόβους και τις αδυναμίες τους, τα οποία έχουν χάσει την παραμυθική τους αίγλη. Ο 'Αδμητος υποχωρεί κάτω από το βάρος του επικείμενου θανάτου του και αποδέχεται την προσφορά της γυναίκας του. Η 'Αλκηστη πάλι δεν είναι η ιδανική γυναίκα που θυσιάζεται χωρίς όρους και μόνο από αγάπη για τον σύζυγό της· διαπραγματεύεται το πολυτιμότερο αγαθό που διαθέτει, τη ζωή της, και αποσπά από τον 'Αδμητο μια βαριά υπόσχεση: να μείνει ισόβια ανύπαντρος⁴⁶. Στο σημείο αυτό όμως τίγονται θέματα ηθογράφησης των προσώπων, για τα οποία θα γίνει διεξοδικός λόγος στο επόμενο κεφάλαιο (βλ. παρακάτω σ. 242).

Κατά τη γνώμη μου, το νόημα του έργου πρέπει να αναζητηθεί σε περιοχές που έχει εντοπίσει ήδη η προηγούμενη έρευνα, και ειδικότερα στο πλέγμα των ανθρώπινων σχέσεων, και όχι μόνο των συζυγικών. Πρόσφατα η Scodel έδειξε, πειστικά κατά τη δική μου κρίση, ότι ορισμένες λέξεις-κλειδιά του δράματος προέρχονται από τη σφαίρα της φιλίας. Οι όμαιμοι «φίλοι» του 'Αδμητου τον εγκαταλείπουν, ενώ πραγματικοί «φίλοι» αποδεικνύονται οι ξένοι, η 'Αλκηστη και ο Ηρακλής. Πράγματι, δεν είναι συμπτωματικό ότι η 'Αλκηστη χαρακτηρίζεται *δθνεϊος* και *ξένη*⁴⁷. Θα συμπλήρωνα τις σκέψεις της Scodel με την

45. Βλ. Kullmann, *ό.π.*, σ. 140 και 146-147. Τη διχοτόμηση αυτή την υιοθετεί και ο D. J. Conacher, *Structural Aspects of Euripides' Alcestis*, *Greek Poetry and Philosophy* (τιμ. τόμος L. Woodburg), Καλιφόρνια 1984, σ. 73-81, ιδιαίτερα σ. 74. Για κριτική βλ. Seeck, *ό.π.*, σ. 144 σημ. 1.

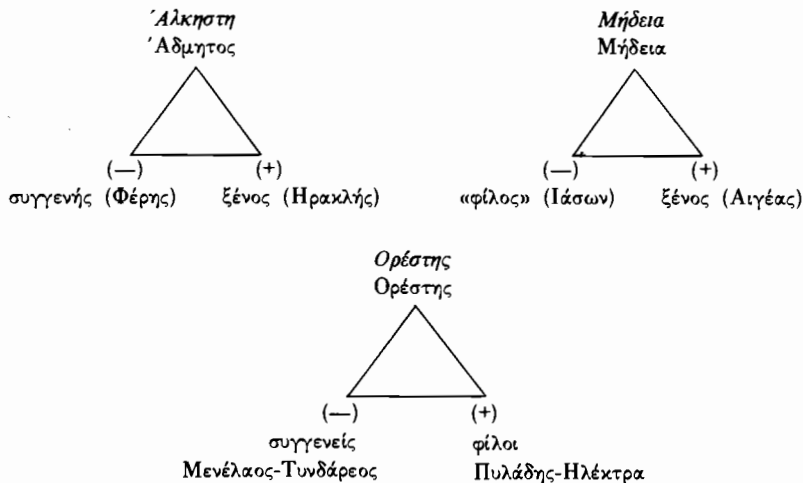
46. Βλ. Erbse, *Philologus*, *ό.π.*, σ. 44, και την κριτική της θέσης του από τον A. Lesky, *Alkestis und Deianeira*, *Miscellanea Tragica* (τιμ. τόμος J. C. Kamerbeek), 'Αμστερνταμ 1976, σ. 213-223, ιδιαίτερα σ. 217. Προς την κατεύθυνση του Erbse είχε κινηθεί ήδη ο Ch. R. Beye, *Alcestis and her Critics*, *GRBS* 2 (1959) 111-127, ιδιαίτερα σ. 115. Τον Beye ακολουθεί και η H. Roisman, *Loyalty in Early Greek Epic and Tragedy*, Königstein / Ts. 1984 (*Beiträge zur klassischen Philologie* 155), σ. 159 κ.ε.

47. Βλ. Scodel, *ό.π.*, σ. 61, και ήδη M. Patin, *Études sur les tragiques Grecs: Euripide II*, Παρίσι 1866³, σ. 213. Το άρθρο της Scodel, τουλάχιστον ως προς την κεντρική του ιδέα, το προλαβαίνει η διδακτορική διατριβή της U. Schmidt-Berger, *Philia: Typologie der Freundschaft und Verwandtschaft bei Euripides*, Τυβίγγη 1973, σ. 18 κ.ε., που η Scodel δεν φαίνεται να τη γνωρίζει.

παρατήρηση ότι παρόμοιες «παράδοξες» σχέσεις που αποδεικνύουν ότι μια αρετή δεν είναι αποκλειστικό προνόμιο μιας ορισμένης ομάδας ανθρώπων υπογραμμίζονται συχνά στο έργο του ποιητή του αθηναϊκού Διαφωτισμού. Το ευγενικό φρόνημα π.χ. είναι ανεξάρτητο από την κοινωνική προέλευση του φορέα του: ο δούλος μπορεί να φανεί ευεργέτης του δεσπότη του, ο γεωργός διαθέτει επίσης τις αρετές του, και το νόθο παιδί δεν υστερεί σε τίποτε από το γνήσιο, αν δεν είναι μάλιστα αξιότερό του⁴⁸. Ο στίχος 339, επομένως, που διαπιστώνει ότι οι γονείς του Άδμητου λόγω... ήσαν οὐκ ἔργω φίλοι είναι πολύ σημαντικός για την κατανόηση του δράματος και υιοθετείται από τον Πλάτωνα (*Συμπόσιο* 179 b), ο οποίος επισημαίνει ότι η θυσία της Άλκηστης απέδειξε τους γονείς του Άδμητου *ἀλλοτρίους ὄντας τῷ ὑεῖ καὶ ὀνόματι μόνον προσήκοντας*.

Για να ενισχύσουμε την παραπάνω ερμηνεία θα πρέπει να αναζητήσουμε στηρίγματα τόσο στο ίδιο το δραματικό κείμενο όσο και σε εξωτερικές μαρτυρίες που οδηγούν προς την ίδια κατεύθυνση. Δεν είναι, ασφαλώς, συμπτωματικό το γεγονός ότι στο έργο επανέρχεται συχνά η αντίθεση νέου και ηλικιωμένου, αντίθεση που υποδεικνύει εύγλωττα ότι η προσφορά έπρεπε να προέλθει από τους ίδιους τους γέροντες γονείς του Άδμητου. Ήδη στην αρχή του δράματος ο Απόλλων τονίζει την προχωρημένη ηλικία της μητέρας του

48. Βλ. σχετικά F. Heinimann, *Nomos und Physis*, Βασιλεία 1945, σ. 108· R. Kannicht, *ό.π.*, II σ. 208-209· K. Synodinou, *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ιωάννινα 1977, σ. 94 κ.ε., και κυρίως Schmidt-Berger, *ό.π.*, σ. 179 κ.ε., η οποία προτείνει τα εξής σχήματα (σ. 180):



βασιλιά (16 πατέρα γεραιάν θ' ἢ σφ' ἔτικτε μητέρα⁴⁹) και προσπαθεί να πείσει τον Θάνατο για μια αναβολή⁵⁰ που θα επέτρεπε στην 'Αλκίση να γεράσει, αλλά εκείνος επιμένει να πάρει μαζί του την ηρωίδα με το επιχείρημα ότι η αφαίρεση της ζωής από νεαρά άτομα του προσπορίζει μεγαλύτερες τιμές (55-56)⁵¹. Την αντίθεση νέου-ηλικιωμένου την ξανασυναντούμε στα λόγια της θεράπαινας που περιγράφει τις ενέργειες της δέσποινας της λίγο πριν πεθάνει. Η 'Αλκίση παρακαλεί την Εστία να εξασφαλίσει στα παιδιά της μακροήμερηση και να μη χάσουν τη ζωή τους πρόωρα όπως η μητέρα τους (168). Η ίδια φεύγει από τη ζωή στο άνθος της ηλικίας της, ενώ θα ήταν ταιριαστό να είχε προσφερθεί κάποιος από τους γέροντες γονείς του συζύγου της (289, 291). Ο Εύμηλος στη σπαρακτική του μονωδία υπογραμμίζει ότι ο πατέρας του δεν αξιώθηκε να γεράσει στο πλευρό της μητέρας του (412-3), και ο χορός επιμένει με έμφαση στην εξαίρετη τόλμη της νεαρής ηρωίδας και τη φίλαυτη μικροψυχία των γονιών του 'Αδμητου (460 κ.ε.). Και ο 'Αδμητος υιοθετεί την άποψη της 'Αλκίσης για την εγωιστική απροθυμία των γονιών του (643-7) και δηλώνει ότι θεωρεί σημαντικότερη τη ζωή ενός νέου από τη ζωή ενός ηλικιωμένου (711). Τέλος, δεν είναι τυχαίο ότι ο Ηρακλής θεωρεί αναμενόμενο μόνο τον θάνατο του Φέρητα (516). Αν συνδυάσουμε τα παραπάνω χωρία με τη γενική εικόνα που αποκομίζουμε από τα δράματα του Ευριπίδη, σύμφωνα με την οποία οι γέροντες μοιάζει να μην ανήκουν πια στον δικό μας κόσμο⁵², συμπεραίνουμε ότι η θυσία κάποιου από τους γέροντες γονείς θεωρούνταν αυτονόητη. Βέβαια, σύμφωνα με τις δικές μας αντιλήψεις περί ηθικής, αντιλήψεις που μερικοί μελετητές ίσως προσδοκούσαν να τις βρουν στο έργο του φωτισμένου ποιητή⁵³,

49. Ο τελευταίος εκδότης του Ευριπίδη στη σειρά της Οξφόρδης (1984) J. Diggle οβελίζει τον στίχο 16 υιοθετώντας την πρόταση του Dindorf. Προσωπικά θα θεωρούσα τον στίχο απαραίτητο.

50. Στον στίχο 50 δέχομαι την παλαιογραφικά ευεξήγητη πρόταση του Bursian *ἀμβαλεῖν* αντί της ομόφωνα παραδεδομένης γραφής των κωδίκων *ἐμβαλεῖν*. Για τα σχετικά επιχειρήματα βλ. Dale, *ό.π.*, ad l., και Steinmann, *ό.π.*, ad l. Την παράδοση υπερασπίζεται ανεπιτυχώς ο Βερναρδάκης, *ό.π.*, σ. 610, σχόλιο ad l.

51. Την αντίθεση ανάμεσα στις δύο ηλικίες την εντοπίζει και ο Döggie, *ό.π.*, σ. 176. Βλ. και το δημοτικό δίστιχο: «Χάρε, δεν παίρνεις άχαρους, Χάρε δεν παίρνεις γέροντες, / μόν' παίρνεις νιους τους διαλεχτούς, τις νιες τις παινεμένες». Για την τάση του Χάρου να παίρνει πάντα τους καλύτερους βλ. τα παράλληλα που συγκεντρώνει ο Radt στο απ. 100 από τους *Κάρες* του Αισχύλου.

52. Αυτό είναι το γενικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η J. de Romilly, *Le temps dans la tragédie grecque*, Παρίσι 1971, σ. 143. Βλ. και S. Byl, *Lamentations sur la vieillesse dans la tragédie grecque, Le monde grec* (τιμ. τόμος Claire Préaux), Βρυξέλλες 1975, σ. 130-139. Βλ. σχετικά και το σχόλιο του D. L. Page στον στ. 1209 της *Μήδειας*.

53. Βλ. π.χ. L. Bergson, *Die Relativität der Werte im Frühwerk des Euripides*, *Στοχολόγημα* 1971, σ. 57 σημ. 4: «Die Szene (δηλ. ο «άγώνας λόγων») stellt auch die noch im 5. Jh.

η ζωή είναι πολύτιμο και αναφαίρετο αγαθό ανεξάρτητο από ηλικία και άσχετο προς την κατάσταση της υγείας, ψυχικής και σωματικής, ενός ατόμου. Ο σεβασμός της ζωής καθιστά, επομένως, την απαίτηση του Άδμητου ηθικά επιλήψιμη. Προτού όμως καταλήξουμε σε μια τέτοια άποψη θα πρέπει να στραφούμε σε μαρτυρίες έξω από το πλαίσιο του δράματός μας, προκειμένου να γνωρίσουμε την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Πολλές από τις μαρτυρίες μας ενδέχεται να προέρχονται από μεταγενέστερη εποχή, επειδή όμως πρόκειται εν πολλοίς για αντιλήψεις παγιωμένες και ιδεολογικές στάσεις ανθεκτικές στον χρόνο, πιστεύω ότι η χρονολογία τους δεν μειώνει καθόλου την αποδεικτική τους αξία.

Αρχίζω από την περίπτωση της Εκάβης στο πρώιμο ομότιτλο δράμα του Ευριπίδη. Όπως είναι γνωστό, ο Αχιλλέας είχε ζητήσει από τους Έλληνες, πριν εγκαταλείψουν την Τροία, να θυσιάσουν τη νεαρή Πολυξένη στον τάφο του. Η γερόντισσα και βασανισμένη μητέρα της, προκειμένου να σώσει την κόρη της, προσφέρει εκούσια τη δική της ζωή (385-7): *τήνδε μὲν μὴ κτείνετε, / ἡμᾶς δ' ἄγοντες πρὸς πυρὰν Ἀχιλλέως / κεντεῖτε, μὴ φείδεσθε*. Ο Οδυσσεύς, όπως ο Θάνατος στην Άλκηστη, επιμένει στο συγκεκριμένο θύμα (394-5). Στην *Ανδρομάχη* η ομώνυμη ηρωίδα δέχεται επίσης να πεθάνει, για να σώσει το παιδί της (408 κ.ε.: ιδιαίτερα 410: *ἔμοι δ' ὄνειδος μὴ θανεῖν ὑπὲρ τέκνου*), ενώ ο γέροντας Ιόλαος στους *Ηρακλείδες* προσφέρει τη ζωή του σε αντάλλαγμα τη σωτηρία των παιδιών του Ηρακλή (ιδιαίτερα 455: *οὐ φιλεῖν δεῖ τὴν ἐμὴν ψυχὴν ἴτω*). Στον *Ηρακλή* (322-3 με το σχετικό σχόλιο του Bond) έχουμε ένα παραπλήσιο μοτίβο: ο Αμφιτρώων εκδηλώνει την επιθυμία να θανατωθεί πριν από τα εγγόνια του⁵⁴, ενώ στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη οι μητέρες των λοχαγών που έπεσαν στη Θήβα τονίζουν πόσο αφύσικη είναι η σειρά κατά την ταφή: *εκείνες ἦρθαν ὡς νεκροὺς θάψωσι, ἄς αὐτὰς ἐχρῆν / κείνων ταφείσας χερσὶν ὠραίων τυχεῖν* (174-5)⁵⁵. Ότι αυτή είναι η φυσιολογική σειρά δεν μας το θυμίζει μόνο ο Ηρόδοτος (I 87,4) και ο Πλούταρχος στον *Παραμυθητικὸν πρὸς Ἀπολλώνιον* (119 F) αλλά και μια σειρά επιτύμβια επιγράμματα διαφόρων περιόδων. Ενδεικτικά αναφέρω τα εξής:

(α) 268 Peek = *Παλατ. Ανθ.* VII 228

geläufige Meinung in Abrede, das Leben eines jungen Menschen sei mehr wert als das eines alten». Πιστεύω ότι ο Ευριπίδης θα έγραφε ένα τελείως διαφορετικό έργο, αν ήθελε να πραγματευθεί ένα τέτοιο πρόβλημα.

54. Βλ. σχετικά Lloyd, *ό.π.*, σ. 131 σημ. 33· πρβ. Seeck, *ό.π.*, σ. 94 σημ. 6.

55. Για παράλληλα βλ. Chr. Collard, *Euripides' Supplices*, Groningen 1975, σ. 154, στα οποία πρόσθεσε: *Παλατ. Ανθ.* VII 261 και 361, και 1609, 5 Peek.

αὐτῷ καὶ τεκέεσσι γυναικί τε τύμβον ἔδειμεν
 Ἐνδροτίων· οὐπω δ' οὐδενός εἰμι τάφος.
 οὕτω καὶ μείναιμι πολὺν χρόνον· εἰ δ' ἄρα καὶ δεῖ
 δεξαίμην ἐν ἐμοὶ τοὺς προτέρους προτέρους⁵⁶.

Βλ. επίσης 266· πρβ. και 1547, 1796 και 2007 Peek, και 115, 4-5· 130, 7-8
 Kaibel.

(β) 1663 Peek

[οὐ τὸ θανεῖν ἀλγ]εινόν, ὅπερ καὶ πᾶσι [προ]κειται,
 [ἀλλὰ πρὶν ἡλικία]ς καὶ γονέων πρότερον.

Βλ. και 1664-1668· πρβ. 1036, 2 Peek.

(γ) 1679, 1-2 Peek

τί πλέον εἰς ὠδῖνα πονεῖν, τί δὲ τέκνα τεκέσθαι,
 ἢ τέκει εἰ μέλλει παιδὸς ὄρᾶν θάνατον;

Βλ. και 1507, 5-6 και 1923, 21-22 Peek.

Τα παραπάνω θέματα επανέρχονται, όπως είναι αναμενόμενο, και σε λατινικά επιτύμβια επιγράμματα, στα οποία συναντούμε συχνά τον χαρακτηρισμό *mater scelerata, impia*. Ο Lattimore έχει ερμηνεύσει εύστοχα τον χαρακτηρισμό αυτόν ως εξής: «Evidently the implication is that it is unjust for the parents to survive their children; therefore, though not responsible, they must in some way be guilty»⁵⁷.

Από το υλικό που παραθέσαμε συνάγεται, πιστεύω, με ασφάλεια το συμπέρασμα ότι οι προσδοκίες των προσώπων του δράματος δεν είναι ούτε αβάσιμες ούτε υπόπτου ηθικής, αλλά εναρμονίζονται απόλυτα με τις καθιερωμένες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες ο γέροντας γονιός με ευχαρίστηση και προθυμία θα πρόσφερε τη ζωή του, για να εξασφαλίσει την επιβίωση του παιδιού του. Επομένως, η μομφή ότι οι γονείς του Ἐδμητου ήταν λόγω και όχι ἔργω φίλοι έχει ουσιαστικό περιεχόμενο και ειδικό βάρος για την ερμηνεία του δράματος.

Ενώ όμως στην τραγωδία, όπως και στην καθημερινή ζωή, ο θάνατος είναι τελεσιδίκως αμετάκλητος, στο παραμυθόδραμά μας —έτσι θα πρότεινα να

56. Για το θέμα αυτό βλ. Α. - Μ. Verilhac, *Παιδες ἄωροι: Poésie funéraire*, Αθήνα 1982, II σ. 151.

57. R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1962, σ. 181.

ονομαστεί η Άλκηστη— η ηρωίδα επανέρχεται στη ζωή. Η αναβίωσή της πραγματοποιείται σύμφωνα με την ουτοπική σκέψη του χορού στον *Ηρακλή* (655 κ.ε.)⁵⁸ ότι διακριτικό γνώρισμα των ενάρετων ανθρώπων θα έπρεπε να είναι η δυνατότητα να ζήσουν δύο ζωές. Παρά το γεγονός ότι ο *Ηρακλής* είναι μεταγενέστερο έργο, πιστεύω ότι η Άλκηστη αποτελεί τη δραματοποίηση ακριβώς αυτής της ιδέας, που ως μοτίβο μπορεί να προϋπήρχε⁵⁹.

2. Η ηθογράφιση των προσώπων

Μολονότι συχνά έχει αμφισβητηθεί η σκοπιμότητα και η νομιμότητα της αναζήτησης ψυχολογικά ολοκληρωμένων χαρακτήρων στην αρχαία ελληνική τραγωδία και έχει δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιδίωξη του ποιητή για μια αποτελεσματική πλοκή, ακόμη και σε βάρος της συνέπειας των χαρακτήρων⁶⁰, ειδικά στην περίπτωση της Άλκηστης πιστεύω ότι είναι εξαιρετικά χρήσιμο να εξετάσουμε πώς ηθογραφούνται τα δύο κύρια πρόσωπα του δράματος, γιατί μια τέτοιου είδους διερεύνηση μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στην καλύτερη κατανόηση του έργου.

2.1. Άλκηστη

Η γυναίκα του Άδημου έχει εξασφαλίσει την αναγνώριση όλων των

58. Βλ. το σχετικό σχόλιο του G. W. Bond, *Euripides' Heracles*, Οξφόρδη 1981, ο οποίος παραπέμπει στο επιτύμβιο επίγραμμα 99 Peek.

59. Θα πρέπει, πάντως, να θυμίσουμε ότι η Άλκηστη δεν σώζεται για την αρετή της, αλλά επειδή ο Ηρακλής θέλει να προσφέρει μια αντίχαρη στον γενναίοδωρο και φιλόξενο φίλο του (841-2)· πρβ. Seeck, *ό.π.*, σ. 74. Η αρετή της Άλκηστης είναι, επομένως, ένα συμπληρωματικό μοτίβο που διευκολύνει τον ποιητή για την αναβίωση, η οποία γίνεται ευφρόσυνα αποδεκτή από τον θεατή.

60. Βλ. σχετικά R. D. Dawe, *Inconsistency of Plot and Character in Aeschylus*, *PCPhS* 189 (1963) 21-62· γερμανική μετάφραση στον H. Hommel (εκδ.), *Wege zu Aischylos*, Darmstadt 1974, I σ. 175-250· Tycho von Wilamowitz, *Die dramatische Technik des Sophokles*, Βερολίνο 1917· W. Zürcher, *Die Darstellung des Menschen im Drama des Euripides*, Βασιλεία 1947. Βλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις του Lesky, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 515. Από τη νεότερη βιβλιογραφία αναφέρω ενδεικτικά: C. Garton, *Characterisation in Greek Tragedy*, *JHS* 77 (1957) 247-254· J. Jones, *On Aristotle and Greek Tragedy*, Λονδίνο 1962· P. E. Easterling, *Presentation of Character in Aeschylus*, *G&R* 20 (1973) 3-19· της ίδιας, *Character in Sophocles*, *G&R* 24 (1977) 121-129· J. Gould, *Dramatic Character and 'Human Intelligibility' in Greek Tragedy*, *PCPhS* n.s. 24 (1978) 43-67· A. N. Michelini, *Characters and Character Change in Aeschylus*, *Ramus* 8 (1980) 153-164· R. P. Winnington-Ingram, *Sophocles: An Interpretation*, Cambridge 1980, σ. 6-8· R. G. A. Buxton, *Sophocles (Greece and Rome New Surveys in the Classics, αρ. 16)*, Οξφόρδη 1984, σ. 12-15. Θυμίζω ότι ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του (1454 a 16 κ.ε.) υποστηρίζει τη συνεπή παρουσίαση του ήθους.

πλευρών. Επανελλημμένα συνοδεύεται από εγκωμιαστικά επίθετα: *ἀρίστη* (83, 152, 235, 241, 324, 442), *μέγ' ἀρίστη* (742, 899), *γενναία* (742), *γενναιοτάτη* (994), *ἀγαθή* (110), *ἔσθλη* (200, 418, 615, 1083), *εὐκλεής* (150), *πιστή* (880), *σώφρων* (182)⁶¹. Μόνο μια φορά χαρακτηρίζεται από τον Φέρητα *ἄφρων* (728), όταν ο πατέρας του Ἄδμητου καταδικάζει την προσφορά της ως ανόητη και ανώφελη πράξη, που την καρπώθηκε ο ανάξιος γιος του.

Η προσφορά της Ἄλκηστης είναι εκούσια⁶², αλλά, σε αντίθεση με τις άλλες αυτοθυσιαζόμενες μορφές στον Ευριπίδη, πεθαίνει διατυπώνοντας το παράπονο ότι θα μπορούσε να είχε προσφερθεί ένας από τους γέροντες γονείς του Ἄδμητου, ώστε το νεαρό ζευγάρι να συνεχίσει την ευτυχημένη ζωή του (290 κ.ε.· πρβ. 379). Αλλά αυτό το παράπονο δεν επιτρέπεται να εκληφθεί ως ένδειξη αμφιβολίας για την ορθότητα της απόφασής της⁶³. Και η Αντιγόνη στο ομώνυμο δράμα του Σοφοκλή (806 κ.ε.) θρηνεί τις χαρές της ζωής που τόσο πρόωρα στερείται, αλλά ο θρήνος της δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο ότι έχει ανακαλέσει την απόφασή της ή έχει μετανιώσει για την τολμηρή πράξη της να θάψει τον Πολυνείκη παρά την απαγορευτική διαταγή του Κρέοντα. Αντίθετα μάλιστα, στον περίφημο συλλογισμό της αποδεικνύει την αναγκαιότητα της πράξης της⁶⁴. Επομένως, ούτε οι βολές της ηρωίδας εναντίον των γονιών του Ἄδμητου μειώνουν την αξία και τη σημασία της προσφοράς της ούτε η συγκρατημένη συμπεριφορά της προδίδει κάποια αλλαγή στις επιλογές της. Αντίθετα, μια αδιαμαρτύρητη αποδοχή της θυσίας δεν θα ήταν καθόλου ρεαλιστική. Τον ρεαλισμό υπηρετεί επίσης η σκηνή των επιθανάτιων παραισθήσεων της Ἄλκηστης. Ας μην ξεχνούμε ότι η ηρωίδα πεθαίνει επί σκηνής, και ένας ήρεμος θάνατος θα ταίριαζε περισσότερο σ' ένα χριστιανικού τύπου μαρτύριο⁶⁵. Ὅτι κατά τη διάρκεια των παραισθήσεων δεν υπάρχει επικοινωνία

61. Τα επίθετα της Ἄλκηστης τα συγκεντρώνει ο Bergson, *Die Relativität...*, ό.π., σ. 52 σημ. 2· πρβ. M. Pohlenz, *Die griechische Tragödie*, Γοττίγγη 1954², II σ. 100. Για την ηθογράφηση της ηρωίδας βλ. και Dörrie, ό.π., σ. 186 κ.ε.

62. Ο Bergson, *Eranos*, ό.π., σ. 20 σημ. 66 παρατηρεί ορθά ότι ο στίχος 389 (*οὐ δὴθ' ἐκούσά γε*) δεν δηλώνει καθόλου τη μετάνοιά της, αλλά μόνο ότι απρόθυμα εγκαταλείπει τα παιδιά της.

63. Βλ. Lloyd, ό.π., σ. 121: «But, although it is true that Alcestis seems less enthusiastic than Euripides' other self-sacrificing characters, there is no evidence that her attitude has changed».

64. Για το πρόβλημα της γνησιότητας των στίχων 904-920 της *Αντιγόνης* βλ. Lesky, *TDH*³, σ. 206 κ.ε.

65. Βλ. Kullmann, ό.π., σ. 132. Ο Kullmann, ό.π., σ. 138, αντιπαραθέτει την άνευ όρων αυτοκτονία της Ευάδνης στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη με την παγερή στάση της Ἄλκηστης, για να δείξει ότι η τελευταία δεν νιώθει πραγματική αγάπη για τον άντρα της. Σωστά όμως ο Rivier, ό.π., *MH* 29 (1972) 136 σημ. 53, αντικρούει αυτή την άποψη τονίζοντας ότι ο

με τον Άδμητο —βλ. πάντως, 259 *οὐχ ὄρᾱς*;⁶⁶— είναι απόλυτα φυσικό και δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα για να αποδειχτεί η αποξένωση των δύο συζύγων. Μερικοί μελετητές θεωρούν κορυφαία απόδειξη αυτής της αποξένωσης τη σιωπή της Άλκηστης στο τέλος του έργου⁶⁷. Ο ποιητής όμως εκμεταλλεύτηκε δραματικά θρησκευτικές αντιλήψεις που επιβάλλουν τη σιωπή της νεκραναστημένης ηρώιδας για καθορισμένο χρονικό διάστημα⁶⁸, και έτσι ο Ηρακλής οργανώνει την καλοπροαίρετη απάτη του⁶⁹. Εκείνο, πάντως, που δεν τονίζεται με την αναγκαία έμφαση από όσους πρεσβεύουν ότι η απογοητευμένη Άλκηστη δεν θα είχε να πει τίποτε πια στον εγωιστή και ανάξιο σύζυγό της είναι ότι ο Ευριπίδης με την επιστροφή της ηρώιδας στη ζωή δεν θα είχε να αντιμετωπίσει μόνο ψυχολογικού τύπου προβλήματα αλλά και προβλήματα

Ευριπίδης χρησιμοποιεί για την Ευάδνη τον χαρακτηρισμό *έκβακχευσαμένη* (1001· πρβ. 1019-22), ενώ η Άλκηστη είναι συγκρατημένη (*σώφρων*, 182). Θα συμπλήρωνα το επιχείρημα αυτό με τη σκέψη ότι η Ευάδνη δεν προσφέρει τη ζωή της για να ευεργετήσει κάποιο αγαπημένο της πρόσωπο, αλλά γιατί νιώθει τη ζωή της, παρά το γεγονός ότι και αυτή έχει παιδιά, κενή και χωρίς νόημα. Η πράξη της, επομένως, δεν είναι απαλλαγμένη από εγωιστικά κίνητρα, και γι' αυτόν τον λόγο η σύγκριση των δύο ηρώιδων είναι αβάσιμη. Διαφωτιστικά είναι για την περίπτωση μας και όσα παρατηρεί ο Lesky, *TDHP*, σ. 199, για την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «Aber wenn Haimon nicht von seiner Liebe redet (kaum hätte die attische Klassik die Sprache dafür), wenn er sie nicht als Argument in den Streit einführt, so ist damit nicht gesagt, dass er sie nicht empfindet». Λεκτική εξωτερίκευση της αγάπης και η παρουσία της δεν είναι αλληλεξαρτώμενα μεγέθη, έτσι ώστε η απουσία του ενός να συνεπάγεται υποχρεωτικά την έλλειψη του άλλου. Η επιθανάτια αγωνία της Άλκηστης δεν πρέπει, πάντως, να παρερμηνευθεί προς άλλες κατευθύνσεις, όπως π.χ. προς την άποψη ότι η ηρώιδα δεν επιθυμεί πια να θυσιαστεί για χάρη του Άδμητου. Ο Ευριπίδης αρέσκειται στην παράσταση σκηνών, όπου τα πρόσωπα έχουν παραισθήσεις (βλ. π.χ. *Ορέστη* και *Βάκχες*). Δεν θα ήταν, ωστόσο, παράλογο, αν υποστηρίζαμε ότι ο Ορέστης στο ομότιτλο δράμα του Ευριπίδη δεν αγαπά την αδελφή του, επειδή την αποκαλεί Ερινύα (264-5) μες στο παραμιλητό του;

66. Ο Seeck, *ό.π.*, σ. 49 σημ. 16, υποστηρίζει ότι δεν είναι καθόλου βέβαιο αν το *τί βέξεις; ἄφες* (263) αναφέρεται στον Άδη ή στον Άδμητο, ο οποίος πιθανόν να προσπαθεί να την αγκαλιάσει εκδηλώνοντας έτσι τη θέλησή του να την κρατήσει στη ζωή. Την έλλειψη επικοινωνίας υποστήριξε πρόσφατα και ο D. J. Mastrorarde, *Contact and Discontinuity: Some Conventions of Speech and Action on the Greek Tragic Stage*, Berkeley-Los Angeles-London 1979, σ. 75.

67. Βλ. π.χ. Beye, *ό.π.*, σ. 127.

68. Βλ. σχετικά E. P. Trammell, *The mute Alcestis*, *CJ* 37 (1941-42) 144-150 (ανατύπωση στον Wilson [εκδ.], *ό.π.*, σ. 85-91): παραπλήσια είναι και τα επιχειρήματα του G. G. Betts, *The Silence of Alcestis*, *Mnemosyne* 18 (1965) 181-182, ο οποίος δεν φαίνεται να γνωρίζει την εκτενέστερη και πληρέστερα τεκμηριωμένη εργασία της Trammell. Για τη δραματική αξιοποίηση της σιωπής από τον Ευριπίδη βλ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδη, *Όροι και μετασηματισμοί στην αρχαία ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1984, σ. 207-211.

69. Για τις αντιστοιχίες ανάμεσα στις καλοπροαίρετες απάτες των δύο φίλων βλ. Steidle, *ό.π.*, σ. 149, και Χουρμουζιάδη, *Δοκίμια...*, *ό.π.*, σ. 41· Lloyd, *ό.π.*, σ. 128.

επανένταξης της νεκρής στον κόσμο των ζωντανών. Δεν θα έπρεπε η 'Αλκηστη να αναφερθεί στην εμπειρία της από τον σύντομο θάνατό της, όπως ο Ηρ στο 10ο βιβλίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, προτού εκδηλώσει τη χαρά ή τη δυσαρέσκειά της για τη συνάντηση με τον 'Αδμητο; Μια τέτοια σκηνή όμως θα δημιουργούσε ασφαλώς αμηχανία στον ποιητή ως προς τον χειρισμό της και επιπλέον θα χανόταν το ωραίο εύρημα της καλοπροαίρετης απάτης, αφού η πλοκή θα ακολουθούσε πια εντελώς διαφορετικό δρόμο. 'Αλλωστε, πιστεύω ότι, αν η 'Αλκηστη είχε τη δυνατότητα να μιλήσει, ή θα έπρεπε να πάρει αμέσως τον λόγο, παραμερίζοντας ενδεχομένως το πρόβλημα της νεκρανάστασής της, ή, μένοντας σιωπηλή, θα επιχειρούσε να δοκιμάσει την πίστη του 'Αδμητου' στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να είχε οργανώσει μια πλεκτάνη σε συνεννόηση με τον Ηρακλή στον εξωσκηνικό χώρο, κάτι που είναι αμάρτυρο στην αρχαία ελληνική τραγωδία, αφού ο θεατής δεν θα προλάβαινε να ενημερωθεί. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, μόνο λιγότερο ή περισσότερο τολμηρές κατασκευές μπορούμε να κάνουμε, γιατί ο ποιητής πρόκρινε μια άλλη λύση, που περιορίζει στο έπακρο το μελοδραματικό στοιχείο, αφού οι δύο σύζυγοι δεν επιτρέπεται ακόμη να συνομιλήσουν. Τέλος, μια επίμονη σιωπή αισχύλειου τύπου⁷⁰, προκειμένου να εκδηλωθεί η δυσαρέσκεια της ηρώιδας θα ήταν, το λιγότερο, περίεργη, γιατί ο θεατής δεν θα ήταν προετοιμασμένος από την πορεία του έργου ως εκείνη τη στιγμή. Η θρησκευτική αιτιολογία είναι, επομένως, η πιο ενδεδειγμένη λύση. Αρκεί η μονομερής εκδήλωση χαράς από τον 'Αδμητο, που προστάζει την οργάνωση γιορτών στην πόλη (1154 κ.ε.), όπως προηγουμένως είχε προστάξει πάνδημο πένθος (425 κ.ε.). Πιστεύω ότι η χαρά του βασιλιά είναι ειλικρινής και άδολη και ότι δεν επιτρέπεται να διαγνώσουμε στο ευτυχημένο τέλος του έργου οποιαδήποτε ειρωνική αιχμή⁷¹.

Απομένει να διασαφηθεί ένα σημείο που υπαινιχτήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. παραπάνω σ. 234). Πρόκειται για την άποψη ορισμένων μελετητών, σύμφωνα με την οποία η 'Αλκηστη φέρεται σκληρά στον 'Αδμητο, γιατί του ζητά να της υποσχεθεί ότι θα μείνει άγαμος στην υπόλοιπη ζωή του. Συγκεκριμένα ο Erbse παρατηρεί: «Alkestis... enthüllt sich in ihrer Abschiedsrede als selbstgefällige, innerlich zerissene, mit ihrem Schicksal vergeblich hadernde Person. Sie glaubt Admet zu einem folgenschweren Versprechen zwingen zu müssen ohne dessen Notwendigkeit überzeugend darzutun»⁷². Ωστόσο, αν προσέξουμε καλύτερα τη διατύπωση της επιθυμίας της ηρώιδας, θα διαπιστώ-

70. Για τέτοιου τύπου σιωπές βλ. το άρθρο του O. Taplin, *Aeschylean Silences and Silences in Aeschylus*, *HSCP* 76 (1972) 57-97.

71. Βλ. σχετικά Seeck, *ό.π.*, σ. 155-156.

72. Βλ. Erbse, *Philologus*, *ό.π.*, σ. 44, και ήδη Beye, *ό.π.*, σ. 124.

σουμε ότι δεν απαιτεί από τον σύζυγό της την ισόβια αγαμία του, αλλά επιθυμεί να μη γνωρίσουν τα παιδιά της μητριά, η οποία ενδέχεται να αποδειχτεί επιζήμια, ιδιαίτερα για την τύχη της θυγατέρας της (309 κ.ε.). Δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο το γεγονός ότι μόνιμο μέλημα της Άλκηστης είναι ο καλός γάμος των παιδιών της. Έτσι, στην προσευχή της προς την Εστία ζητά: *καὶ τῶ μὲν φίλῃν / σύζευξον ἄλοχον, τῇ δὲ γενναῖον πόσιν* (163-6) ~ *μὴ σοί τιν' αἰσχρὰν προσβαλοῦσα* (εννοεῖ: η μητριά στην κόρη) *κληδόνα / ἤβης ἐν ἀκμῇ σοῦς διαφθεῖρει γάμους* (315-6). Είναι χαρακτηριστικό ότι η ηρωίδα αντιμετωπίζει το θέμα κυρίως από τη σκοπιά των παιδιών και γι' αυτό δύο φορές αναφέρεται ρητά στο πρόβλημα της θετής μητέρας: (α) *καὶ μὴ 'πιγήμες τοῖσδε μητρυιὰν τέκνοις* (305)· (β) *ὦ παῖδες, αὐτοὶ δὴ τὰδ' εἰσηκούσατε / πατρός λέγοντος μὴ γαμῆν ἄλλην ποτὲ / γυναικ' ἐφ' ὑμῖν μὴδ' ἀτιμάσειν ἐμὲ* (371-3)⁷³. Η Άλκηστη θέλει να προφυλάξει τα παιδιά της από μια κακή μητριά· η μητρική ανησυχία δικαιολογεί πειστικότερα, παρά τις αντιρρήσεις του Erbse⁷⁴, την επιθυμία της Άλκηστης. Η ηρωίδα ζητά από τον Άδμητο να μην παντρευτεί ως την αποκατάσταση των παιδιών τους· ως σύζυγος δεν αποκλείει έναν δεύτερο γάμο, όπως δείχνει ο στ. 181 που απευθύνει στη υφική κλίνη: *σὲ δ' ἄλλη τις γυνὴ κεκτήσεται*⁷⁵. Ότι η επιθυμία της Άλκηστης έχει προσωρινό χαρακτήρα συνάγεται και από το γεγονός ότι η ηρωίδα μεταβιβάζει στον Άδμητο τα καθήκοντα της μητέρας: *σύ νυν γενοῦ τοῖσδ' ἄντ' ἐμοῦ μήτηρ τέκνοις* (377)·

73. Σωστά ο Seeck, *ό.π.*, σ. 54, παρατηρεῖ ότι στους στίχους αυτούς συνδυάζονται το μοτίβο της μητριάς με το μοτίβο του δεύτερου γάμου. Η οπτική γωνία, ωστόσο, είναι διαφορετική: «Alkestis sprach von der Stiefmutter, die Wiederheirat ist die Voraussetzung dafür; Admet redet von der Wiederheirat, die Stiefmutter wäre nur eine Konsequenz davon».

74. Ο Γερμανός μελετητής στο άρθρο του στο περιοδικό *Philologus* αναφέρεται στην περίπτωση της Ανδρομάχης, που θήλαζε τα νόθα παιδιά του Έκτορα (*Ανδρομάχη* 222 κ.ε.). Η Άλκηστη έχει προφανώς την τυπική εικόνα της μητριάς, όπως έχει καθιερωθεί στη συνείδηση του κόσμου (πρβ. *Ἴων* 1025 *φθονεῖν γὰρ φασὶ μητρυιάς τέκνοις* και 1329-30). Διαφωτιστικά είναι εν προκειμένω τα αρχαία Σχόλια στον στ. 825 από τα *Έργα και Ημέρες* του Ησίοδου (έκδ. Pertusi): *ἐπειδὴ ἡ μήτηρ ἦπιος, ἢ δὲ μητρυιά κακὴ, εἶπεν ὅτι αἱ μὲν τῶν ἡμερῶν εἰσι μητέρες, ὡς ἂν ἀγαθαί, αἱ δὲ μητρυαί, ὡς ἂν κακαί*. Αν η ηρωίδα έπρεπε να έχει εμπιστοσύνη σε μια ενδεχόμενη επιλογή του συζύγου της ή αν είναι υποχρεωτικό όλες οι μητρίες να είναι μοχθηρές αποτελούν ερωτήματα που δεν απασχολούν τον ποιητή στα συμφραζόμενα αυτά.

75. Με την πρότασή μας αίρεται η αντίφαση που επεσήμανε ο van Lenner, *ό.π.*, σχόλιο στον στ. 181, ανάμεσα στους στίχους 181-2 και 304-10: η Άλκηστη δεν προσπαθεῖ με κάθε θυσία να αποτρέψει τον γάμο του Άδμητου, όπως πιστεύει ο van Lenner, αλλά μόνο να τον αναβάλλει. Πρβ. Seeck, *ό.π.*, σ. 61 σημ. 26, ο οποίος παρατηρεῖ ότι στο πρώτο από τα δύο χωρία η ηρωίδα δεν διαβλέπει κάποιον κίνδυνο για τα παιδιά της, που θα προέκυπτε από τον δεύτερο γάμο του συζύγου της.

αυτός ο ρόλος θα διαρκέσει ως την αποκατάσταση και τη συνακόλουθη αυτονόμηση των παιδιών. Ο Άδμητος είναι εκείνος που υπερθεματίζοντας υπόσχεται ισόβια αγαμία (328-31· πρβ. 1090, 1094)⁷⁶. Η Άλκηστη όμως δεν είναι υπεύθυνη για μια τέτοια ερμηνεία της επιθυμίας της, και θα αποτελούσε σοβαρό μεθοδολογικό ολίσθημα, αν της αποδίδαμε προθέσεις που ποτέ της δεν εκδήλωσε. Η άποψη, επομένως, του Erbse ότι η βασίλισσα προβαίνει σε ανεπίτρεπτη συναλλαγή, όταν απαιτεί από τον Άδμητο να μείνει ισόβια άγαμος, δεν ευσταθεί, γιατί συγχέει τον μητρικό με τον σύζυγικό ρόλο της Άλκηστης.

Ανακεφαλαιώνω: Ο Ευριπίδης παριστάνοντας την Άλκηστη να πεθαίνει όχι μόνο ως σύζυγος την ημέρα του γάμου της, όπως ήθελε το παραμύθι, αλλά και ως μητέρα προσδίδει στο δράμα μια καινούρια διάσταση. Η ηρωίδα αφήνει πίσω της όχι μόνο τον σύζυγο, τον οποίο θέλησε να ευεργετήσει προσφέροντας τη ζωή της, αλλά και δυο μικρά παιδιά, που για την τύχη τους είναι φυσικό—δεν λέω: δικαιολογημένο ή όχι— να ανησυχεί. Η θυσία της, πάντως, δεν κινείται από ιδιοτέλεια, αλλά αποσκοπεί στη σωτηρία του συζύγου της, την εξασφάλιση της ευτυχίας των παιδιών της και του δικού της καλού ονόματος. Αν δεν αποχωρίζεται με τρόπο αυτονόητο τη ζωή, αφού μάλιστα υπάρχει η ενδεδειγμένη εναλλακτική λύση, και αν ηθογραφείται ως ανήσυχη μητέρα, αυτό ούτε τη σημασία της προσφοράς της μειώνει ούτε έλλειψη αγάπης απέναντι στον σύζυγό της προδίδει⁷⁷. Χάρη στα στοιχεία αυτά η ηρωίδα παριστάνεται ρεαλιστικά, όχι όμως σαν ένα πρόσωπο με αδυναμίες και ελαττώματα που εξισορροπούνται από τις αρνητικές πλευρές του Άδμητου⁷⁸.

Η εικόνα της Άλκηστης, όπως την αποκαταστήσαμε πιο πάνω, παρά τις

76. Όπως ορθά παρατήρησε ο Seeck, *ό.π.*, σ. 55, το μοτίβο της υπόσχεσης του Άδμητου ανήκει στο θέμα «αιώνια πίστη και πέρα από τον τάφο», ενώ το μοτίβο της μητριάς είναι διαφορετικό. Αυτό σημαίνει ότι οι λόγοι της Άλκηστης και του Άδμητου τέμνονται, αφού η δεύτερη γυναίκα του βασιλιά θα ήταν κατ' ανάγκη και μητριά των παιδιών, από άποψη όμως μοτίβων προχωρούν παράλληλα και ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Η διαφορά αυτή, ωστόσο, δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως ένδειξη αποξένωσης των δύο συζύγων.

77. Σημείωσε: 155 *προτιμῶσα*· 282 *πρεσβεύουσα*. Βλ. παραπάνω σημ. 64 και Paduano, *ό.π.*, σ. 41. Πρβ. Seeck, *ό.π.*, σ. 88 σημ. 30.

78. Βλ. Beye, *ό.π.*, σ. 127: «Admetus was selfish to ask Alcestis to die for him; she was selfish to use her death on him in the way that she did». Όπως ορθά τονίζει ο Seeck, *ό.π.*, σ. 74, ο Ευριπίδης είχε στη διάθεσή του τρεις δυνατότητες: ή να εξάρει την ωφέλεια που αποκομίζει ο Άδμητος από την προσφορά, αδιαφορώντας για την απώλεια της γυναίκας του, ή να οικοδομήσει την πλοκή πάνω στο μοτίβο της απώλειας ή να θέσει ως κεντρικό πρόβλημα την αποδοχή της θυσίας. Ο Ευριπίδης προτίμησε τη δεύτερη λύση. Για το πώς αποφεύγει την τρίτη λύση βλ. Seeck, *ό.π.*, σ. 83, 84, 86, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα (σ. 89): «Der Tausch ist eine positive Leistung der Alkestis, aber nicht ein Versagen Admetus».

ρεαλιστικές πινελιές, που ασφαλώς οφείλονται στην παρέμβαση του ποιητή, εξακολουθεί να βρίσκεται πολύ κοντά στην αφοσιωμένη γυναίκα που παρουσιάζουν το παραμύθι και άλλες αρχαίες πηγές. Όχι μόνο ο Πλάτων (*Συμπόσιο* 179b-c) αλλά και μια σειρά επιτύμβια επιγράμματα διαφόρων περιόδων και τόπων προέλευσης προβάλλουν την Άλκηστη ως θετικό και αξιομίμητο παράδειγμα, που οι νεκρές το συναγωνίστηκαν και συχνά το ξεπέρασαν με την αρετή και τη συζυγική αγάπη και πίστη τους. Ενδεικτικά αναφέρω τα ακόλουθα επιτύμβια (έκδ. Peek): 1737a, 1· 1738 (= *Παλ. Ανθ.* VII 691)· 2005, 26 κ.ε.· 2028a, 8-10· 2061, 8· 2088a, 14. Με αυτή τη θετική εικόνα εναρμονίζεται και το νέο παπυρικό εύρημα από τη Βαρκελόνη γραμμένο στα λατινικά⁷⁹ και εδώ εξάιρεται η προσφορά της Άλκηστης και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη μεταθανάτια φήμη της.

Έχοντας υπόψη μου τα παραπάνω δεδομένα πιστεύω ότι, αν ο Ευριπίδης επιθυμούσε να δείξει τη διάσταση ανάμεσα στους δύο συζύγους, θα έπρεπε να είχε γράψει ένα εντελώς διαφορετικό δράμα, αφού η διαφοροποίησή του από την παράδοση θα του επέβαλε να υπογραμμίσει τις καινοτομίες του.

2.2. Άδμητος

Η μορφή του Άδμητου είναι περισσότερο προβληματική και αμφιλεγόμενη⁸⁰ από ό,τι της Άλκηστης, γιατί ο βασιλιάς ως αποδέκτης της θυσίας δημιουργεί το ερώτημα αν η συμπεριφορά του δικαιολογεί ικανοποιητικά την επιστροφή της γυναίκας του στη ζωή. Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι ο Άδμητος έπρεπε να δεχτεί το θεϊκό δώρο (θυμάται κανείς την τιμωρία του Αίαντα στο ομότιτλο δράμα του Σοφοκλή [760 κ.ε.], επειδή ο ήρωας αρνήθηκε τη θεϊκή βοήθεια και θέλησε να στηριχτεί αποκλειστικά στη δική του ανδρεία), και γι' αυτό ο θάνατος της Άλκηστης θεωρείται από όλους χτύπημα της μοίρας και όχι απώλεια που οφείλεται σε υπαιτιότητα του Άδμητου⁸¹. Αξίζει, επομένως, να διερευνήσουμε πώς παρουσιάζεται ο ήρωας στο έργο. Καταρχήν πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Άδμητος ανταποκρίνεται απόλυτα στις προδιαγραφές του «αγαθού ανδρός», οι οποίες επιτάσσουν ευσέβεια απέναντι

79. Βλ. W. D. Lebek, *Das neue Alkestis-Gedicht der Papyri Barcinonenses*, *ZPE* 52 (1983) 1-29, ιδιαίτερα σ. 4-17 (κείμενο με γερμανική μετάφραση).

80. Τις αρνητικές κρίσεις για τον Άδμητο τις συγκεντρώνει ο Steidle, *ό.π.*, σ. 132 σημ. 2. Θα μπορούσαμε εύκολα να επεκτείνουμε τον παρατιθέμενο εκεί κατάλογο των επικριτών του Άδμητου. Για ένα ενδεικτικό βιβλιογραφικό συμπλήρωμα βλ. Bergson, *Eranos*, *ό.π.*, σ. 18, σημ. 53.

81. Πρβ. Seeck, *ό.π.*, σ. 76.

στους θεούς, σεβασμό απέναντι στους γονείς και άψογη συμπεριφορά απέναντι στους ξένους⁸². Αναφέρω μερικά ενδεικτικά παραδείγματα, μολονότι δεν απαντούν σε όλα και οι τρεις ιδιότητες ταυτόχρονα:

(α) Ευριπίδη απ. 853N.² (= *Ηρακλείδες* I σ. 198 Diggle)

τρεις εἰσὶν ἀρεταὶ τὰς χρεῶν σ' ἀσκεῖν, τέκνον·
θεοὺς τε τιμᾶν τοὺς τε θρέψαντας γονῆς
νόμους τε κοινούς Ἑλλάδος.

(β) Αισχύλου *Ευμενίδες* 269 κ.ε.

ὄψη δὲ κεῖ τις ἄλλος ἤλιτεν βροτῶν
ἢ θεὸν ἢ ξένον τιν' ἀσεβῶν
ἢ τοκέας φίλους,
ἔχονθ' ἕκαστον τῆς δίκης ἐπάξια.

(γ) Αισχύλου *Ικέτιδες* 701 κ.ε.: ξένοισί τ' εὐξυμβόλους... δίκας ἄτερ πημάτων διδοῖεν· θεοὺς δ' οἷ γὰν ἔχουσιν ἀεὶ / τίοιεν... / τὸ γὰρ τεκόντων σέβας / τρίτον τόδ' ἐν θεσμίοις / Δίκας γέγραπται μεγιστοτίμου.

(δ) Ισοκράτη *Προς Δημόνικον* 16: Τοὺς μὲν θεοὺς φοβοῦ, τοὺς δὲ γονεῖς τίμα, τοὺς δὲ φίλους αἰσχύνου, τοῖς δὲ νόμοις πείθου (Πρβ. και Πορφύριο *Πυθαγόρου Βίος* § 38 Nauck.) Πραγματικά, ο Ἄδμητος εἶναι ὄσιος (10)⁸³ απέναντι στον Απόλλωνα, *αἰδόφρων* (659) απέναντι στους γονεῖς του —κάτι που ο Φέρης δεν προσβάλλει στον «αγῶνα λόγων» με τον γιο του— και *ἀγαν φιλόξενος* (809) απέναντι στον φίλο του τον Ηρακλή. Η τελευταία ιδιότητα εἶναι αξιοπρόσεκτη, γιατί και στην περίπτωση του Απόλλωνα η φιλοξενία αποτελεί το καθοριστικό κίνητρο για την ευνοϊκή στάση του θεοῦ απέναντι στον θνητό οικοδεσπότη του (εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι η παραμονή του Απόλλωνα στις Φερές αναφέρεται από τον χορό ως παράλληλο της φιλοξενίας του Ηρακλή, η οποία πραγματοποιεῖται στο πλαίσιο του δράματος· βλ. 509 κ.ε.) και εξαίρεται ως ἀρετή στην *Ιλιάδα* (Z 15)⁸⁴ και στο επιτύμβιο του Προμάθου από

82. Βλ. σχετικά G. Thomson, *The Oresteia*, Πράγα-Ἄμστερνταμ 1966, II σ. 200 κ.ε.· πρβ. Sheppard, *ὅ.π.*, σ. 38, και Schmidt-Berger, *ὅ.π.*, σ. 22, σημ. 1.

83. H. D. M. L. Philippides, *The Iambic Trimeter of Euripides*, Νέα Υόρκη 1981, σ. 60, παρατηρεῖ ὅτι αὐτή η λέξη-κλειδί παρουσιάζεται με μετρική ἀνάλυση δύο φορές στον ἴδιο στίχο και τονίζει με ἔμφαση τον δεσμό θεοῦ και θνητοῦ.

84. Στο χωρίο αὐτό της *Ιλιάδας* εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι δεν βρίσκεται κανένας από τους πολυάριθμους φιλοξενουμένους του, για να τον προστατέψει από τον θάνατο, πράγμα που

τον 6ο αι. π.Χ. (55 Reek). Η φιλοξενία του Ηρακλή στην Άλκηστη αποκτά ιδιαίτερη σημασία, γιατί προσφέρεται κάτω από συνθήκες εξαιρετικά αντίξοες για τον οικοδεσπότη. Ενώ δηλαδή το πένθος θα αποτελούσε μια εύλογη δικαιολογία για την αποπομπή του Ηρακλή από το παλάτι, όπως αφήνουν να διαφανεί τόσο η αρχική επίκριση του χορού (551-2) όσο και τα λόγια του ίδιου του Άδμητου (565-6), ο βασιλιάς, υπερβαίνοντας την κατά κανόνα αναμενόμενη συμπεριφορά, προσφέρει τη φιλοξενία του, γιατί θα το θεωρούσε πρόσθετη δυστυχία, αν έδιωχνε τον Ηρακλή, ο οποίος επανειλημμένα τον είχε φιλοξενήσει στο Άργος (555 κ.ε.). Αποκαλυπτικοί είναι οι στίχοι 553-4: *ἀλλ' εἰ δόμων σφε καὶ πόλεως ἀπήλασα / ξένον μολόντα, μᾶλλον ἂν μ' ἐπήνεσας*; Ο θεατής που θυμάται ότι λίγο νωρίτερα ο Άδμητος είχε προστάξει πάνδημο πένθος (425 κ.ε.) καταλαβαίνει ότι η μόνη δυνατότητα που απέμενε στον βασιλιά ήταν να υποδεχτεί τον ξένο, γιατί διαφορετικά ο Ηρακλής θα έπρεπε να εγκαταλείψει την πόλη, αφού στα σπίτια της επικρατούν (περίπου) οι ίδιες συνθήκες με το παλάτι. Ότι ο Άδμητος υπερβαίνει θετικά τον καθιερωμένο κώδικα φιλίας συνάγεται από το γεγονός ότι τόσο ο χορός όσο και ο Ηρακλής, παρά τις φιλικές επικρίσεις τους (561-2 και 1008-10 αντίστοιχα), επιδοκιμάζουν την υπερβολικά φιλόξενη διάθεση του βασιλιά, γι' αυτό και ο φιλοξενούμενος ήρωας αποφασίζει να ανταποδώσει την ευεργεσία με μια επίσης υπερβολική πράξη: θα φέρει πάλι στο φως την Άλκηστη⁸⁵. Στους στ. 859-60 η απόφαση του ήρωα αιτιολογείται ως εξής: *τοιγὰρ οὐκ ἔρεϊ κακὸν / εὐεργετήσαι φῶτα γενναῖος γεγώς*. Όταν αποχαιρετά τον φίλο του, τονίζει για μια ακόμη φορά τη φιλοξενία του Άδμητου (1147-8): *καὶ δίκαιος ὢν / τὸ λοιπὸν, Ἄδμητ', εὐσέβει περὶ ξένους*⁸⁶.

Στο σημείο αυτό προβάλλει επιτακτικά το ερώτημα: Η υποδοχή του Ηρακλή και η θορυβώδης παραμονή του στο παλάτι δεν αποτελούν στην ουσία αθέτηση της υπόσχεσης του Άδμητου ότι θα καταργήσει κάθε συμποτική και μουσική εκδήλωση (343-4)⁸⁷; Σχετικά πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: (α)

υποδηλώνει, σε αντίθεση με την περίπτωση του Άδμητου, πόσο άσκοπη υπήρξε η άσκηση αυτής της αρετής. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο θάνατος των ηρώων στην *Ιλιάδα* είναι καθορισμένος από τη Μοίρα (Z 486 κ.ε.), και φαίνεται ότι είχε έρθει η ώρα του Άξυλου, γι' αυτό και δεν βρέθηκε κάποιος ευγνώμων σωτήρας του.

85. Βλ. Scodel, *ό.π.*, σ. 61. Θεωρώ αβάσιμη την άποψη του v. Fritz, *ό.π.*, σ. 309, ο οποίος πιστεύει ότι ο Ηρακλής σώζει την Άλκηστη από ντροπή για την άπρεπη συμπεριφορά του κατά την παραμονή του στο θλιμμένο παλάτι, και αυτό γιατί θα είχε κωμικό αποτέλεσμα η εκπληκτική δυσαναλογία ανάμεσα στην ανάρμοστη συμπεριφορά του και σ' αυτό που κάνει για να την επανορθώσει. Εκείνο που προέχει, κατά τη γνώμη μου, είναι να ανταποδώσει στον Άδμητο τη *χάριν* που του έγινε.

86. Βλ. Dale, *ό.π.*, ad l. (σ. 130): «τὸ λοιπὸν: not 'in future', which in English inevitably invites a *change* of behaviour, but 'continue to' practise piety».

87. Το θέμα των υποσχέσεων του Άδμητου χρησιμοποιείται με ιδιαίτερη έμφαση από τον Seidensticker, *ό.π.*, σ. 149 κ.ε., για να αξιολογηθεί αρνητικά η συμπεριφορά του ήρωα.

Το θέμα της φιλοξενίας δεν συμπεριλαμβάνεται ως απαγορευτικός όρος στην εκδήλωση της τελευταίας επιθυμίας της 'Αλκηστικής ούτε ο 'Αδμητος υπόσχεται ρητά την ολοκληρωτική κατάργησή της. 'Αλλωστε, ο βασιλιάς δεν μετέχει προσωπικά στην ευαχία του φιλοξενουμένου του, προστάζει μάλιστα να οδηγήσουν τον Ηρακλή σε απομονωμένα διαμερίσματα του παλατιού, για να μη φτάνουν ως αυτόν οι θρήνοι (546 κ.ε.). (β) 'Ένα από τα πάγια χαρακτηριστικά του Ηρακλή, το οποίο εκμεταλλεύτηκε κατά κόρον η κωμωδία, είναι η αδηφαγία και η άκρατη οινοποσία αυτού του καλοκάγαθου γίγαντα. Αν, επομένως, και στην περίπτωση αυτή ο ήρωας εκπροσωπεί επάξια την κωμική-σατυρική παράδοση για το πρόσωπό του⁸⁸, ο 'Αδμητος ούτε ευθύνεται ούτε παραβαίνει την υπόσχεσή του. 'Αλλωστε, ο Ηρακλής διασκεδάζει ανυποψίαστος.

Η κριτική του 'Αδμητου δεν σταματά εδώ, αλλά τον χρεώνει με μια ακόμη πιο βαριά αθέτηση υπόσχεσης. Στο τέλος του δράματος ο βασιλιάς υποχωρεί στις φορτικές πιέσεις και δέχεται να αναλάβει προσωπικά την προστασία της άγνωστης πεπλοφορεμένης γυναίκας που του εμπιστεύεται ο Ηρακλής. 'Όπως όμως έδειξε πειστικά ο Hübner, η στιχομυθία ανάμεσα στον Ηρακλή και τον 'Αδμητο προδίδει, με τον επιβραδυντικό της χαρακτήρα και το μήκος της, την αντίσταση και την πίστη του βασιλιά στη νεκρή ευεργέτριά του⁸⁹. Η λέξη *προτείνω* (1118) δεν δηλώνει υποδοχή της άγνωστης χωρίς καμιά αναστολή αλλά ένα άπλωμα του χεριού στο κενό, χωρίς καμιά συναισθηματική φόρτιση και ενώ ο ήρωας έχει στραμμένο το κεφάλι του, για να μη βλέπει την άγνωστη. Με τη φράση *γοργόν' ως καρατομῶν* (1118) εκφράζει με τον παραστατικότερο τρόπο την εσωτερική του αντίσταση. Ο Ηρακλής υποχρεώνεται τότε να εγκαταλείψει το απάνθρωπο παιχνίδι του και να αποκαλύψει την πραγματική ταυτότητα της άγνωστης, και με αυτόν τον τρόπο πραγματοποιείται ο αναγνωρισμός και ο εναγκαλισμός των δύο συζύγων (1133-4)⁹⁰. Ως την

88. Βλ. σχετικά Χουρμουζιάδη, *Σατυρικά*, ό.π., σ. 136 κ.ε.

89. Σωστά ο Seeck, ό.π., σ. 55-56, μας θυμίζει ότι στη σκηνή αυτή επικρατεί το γενικό μοτίβο της απίστης και μετά τον θάνατο), αφού ο Ηρακλής δεν γνωρίζει τίποτε για τη συγκεκριμένη υπόσχεση του 'Αδμητου (βλ. *απόθι*, σ. 133 σημ. 22). Ούτε τα λόγια του Ηρακλή (1087) *γυνή σε πάψει και νέοι γάμοι πόθου* είναι ένας ειρωνικός υπαινιγμός για τον επικείμενο γάμο του 'Αδμητου με την άγνωστη. 'Όπως έδειξε ο Seeck, ό.π., σ. 133 με τη σημ. 23, πρόκειται για κοινό παραμυθητικό τόπο.

90. Οι στίχοι 1119-20, όπως έδειξε ο U. Hübner, *Text und Bühnenspiel in der Anagnorisszene der «Alkestis»*, *Hermes* 109 (1981) 156-166, ακολουθώντας παλαιότερη πρόταση του Nauck, είναι παρέμβλητοι και ο εναγκαλισμός που υπαινίσσονται πρόωρος. Τον οβελισμό των στίχων υιοθετεί και ο πρόσφατος εκδότης της 'Αλκηστικής στη σειρά της Οξφόρδης J. Diggle.

τελευταία στιγμή, λοιπόν, ο Άδμητος προβάλλει πείσμονα αντίσταση και δείχνει με κάθε τρόπο στον Ηρακλή τη δυσαρέσκειά του, πράγμα που σημαίνει ότι δεν αθετεί την υπόσχεσή του.

Η ομάδα των μελετητών που καταδικάζει τον Άδμητο αναζήτησε πρόσθετα στηρίγματα και σε ορισμένα σημεία του κειμένου ή σε μεμονωμένες λέξεις. Συγκεκριμένα:

(α) Η χρήση του ρήματος *προδίδωμι* θεωρήθηκε από πολλούς σημαντική ένδειξη για την πρόθεση του ποιητή να παρουσιάσει αρνητικά τον Άδμητο. Με ποιο δικαίωμα, ισχυρίζονται, ο βασιλιάς κάνει λόγο για προδοσία της γυναίκας του, αφού ο ίδιος υπήρξε αφορμή του θανάτου της⁹¹; Ας συγκεντρώσουμε τα σχετικά χωρία: (1) Η θεράπαινα μας πληροφορεί ότι ο βασιλιάς κλαίει γ' *ἄκοιτιν ἐν χεροῖν φίλην ἔχων, / καὶ μὴ προδοῦναι λίσσεται* (201-2), ενώ στους στ. 250 και 275 ο ίδιος ο Άδμητος ικετεύει τη γυναίκα του: *ἔπαιρε σωτήν, ὦ τάλαινα, μὴ προδῶς και μὴ πρὸς <σε> θεῶν τλῆς με προδοῦναι*. Τα παραπάνω χωρία, παρά την ένσταση του Seidensticker⁹², πρέπει να συσχετιστούν με τα λόγια που απευθύνει ο Θησέας προς τον Ιππόλυτο στο ομότιτλο δράμα του Ευριπίδη (1456): *μὴ νῦν προδῶς με, τέκνον, ἀλλὰ καρτέρει*, καθώς και, όπως πιστεύω, με όλες γενικά τις σκηνές αποχωρισμού, όπου το ρήμα *προδίδωμι* μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κοινός τόπος. Αφού, όπως δείξαμε, το θέμα της ανταλλαγής δεν τίγεται στο έργο, ενώ δίνεται έμφαση στη θρηνητική έκρηξη του Άδμητου, ο οποίος αντιδρά, μαζί με τα υπόλοιπα πρόσωπα του δράματος, σαν να πρόκειται για φυσιολογικό θάνατο⁹³, το ρήμα βρίσκει την τυπική του χρήση. Αν το ρήμα χαρακτηρίζει τον Άδμητο αρνητικά, τότε θα έπρεπε να αμφισβητήσουμε την ειλικρίνεια των αισθημάτων και του θρήνου του βασιλιά. Στην περίπτωση αυτή, όμως, όλο το δράμα θα μετατρεπόταν σε μια χονδροειδή φάρσα, πράγμα που αν ανταποκρινόταν στις προθέσεις του ποιητή θα έπρεπε να δηλωθεί με σαφήνεια και όχι να εξαχθεί με ερμηνευτική διαδικασία⁹⁴. Βέβαια, δεν επιτρέπεται να αποσιωπήσουμε το γεγονός ότι η παράκληση του Άδμητου

91. Βλ. π.χ. Schwinge, *Trachinierinnen*, ό.π., σ. 53. Μια πολύ καλή σημασιολογική ανάλυση του ρήματος *προδίδωμι* προσφέρει ο A. Rivier, *Sur un motif de l'Alceste d'Euripide, Etudes de litterature grecque*, Γενεύη 1975, σ. 93-100 (πρώτη δημοσίευση: *Actas del III Congreso español de estudios clásicos*, Μαδρίτη 1968, II σ. 286-295). Πρβ. Lloyd, ό.π., σ. 131 σημ. 30, και Bell, ό.π., σ. 55 σημ. 5.

92. Βλ. Seidensticker, ό.π., σ. 142.

93. Βλ. Seeck, ό.π., σ. 23, και Lloyd, ό.π., σ. 123.

94. Βλ. Bergson, *Erano*, ό.π., σ. 19: «Wenn wir in das Drama nichts hineinlesen wollen, was nicht enthalten ist, müssen wir mit Steidle (144f.) die vielleicht schockierende Meinung vertreten, Admet sei als der durchaus treffliche König des Märchens dargestellt».

περικλείει μια αδιέξοδη αντινομία: ο βασιλιάς ζητά από τη γυναίκα του να μείνει στη ζωή και παράλληλα γνωρίζει ότι τη σωτηρία του τη χρωστά στην προσφορά της γυναίκας του. Ακριβώς επειδή έχει συναίσθηση αυτού του αδιεξόδου, ζητά να διατηρήσει τον δεσμό με τη γυναίκα του όχι πια στη ζωή αλλά στον θάνατο (382) *ἄγου με σὺν σοί, πρὸς θεῶν, ἄγου κάτω*· τα λόγια αυτά δεν πρέπει να εκληφθούν ως ένα απλό σχήμα λόγου, γιατί έχουν τη συνεπή τους κατάληξη που με δυσκολία αποσοβήθηκε: ο 'Αδμητος λίγο έλειψε να αυτοκτονήσει πέφτοντας στον τάφο της γυναίκας του (897 κ.ε.). 'Αλλωστε, και η ίδια η 'Αλκηστη χρησιμοποιεί το ρήμα με τη διπλή του κόψη (180-1): *προδοῦναι γάρ σ' ὀκνοῦσα καὶ πόσιν / θνήσκω*. Θέλοντας να μείνει πιστή σύζυγος και να συμπαρασταθεί στον 'Αδμητο σε μια κρίσιμη φάση της ζωής του αναγκάζεται να εγκαταλείψει τον δεσμό της αγάπης⁹⁵, όπως επισημαίνει και ο χορός (930): *ἔθανε δάμαρ, ἔλιπε φιλίαν*. Ενώ όμως η 'Αλκηστη στην προσπάθειά της να εξασφαλίσει την οικογενειακή ευτυχία πεθαίνει, οι γέροντες γονεὶς του 'Αδμητου τον εγκαταλείπουν (290 *προῦδοσαν*) προτιμώντας τη ζωή, και έτσι αποδευνύεται ότι δεν ήταν ἔμπρακτα φίλοι (πρβ. 658-9). Τέλος, ο 'Αδμητος χρησιμοποιεί δύο φορές ακόμη το ρήμα *προδίδωμι* (1059, 1096), για να δηλώσει ότι θα παρέβαινε τον κώδικα «φιλίας»⁹⁶, αν δεχόταν στο σπίτι του την άγνωστη ξένη. Ακριβώς σ' αυτά τα συμφραζόμενα αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι χαρακτηρισμοὶ *θυραῖος* και *ὄθνεῖος*, γιατί δείχνουν ότι γνήσια αισθήματα μπορεί να τρέφει και ένας ξένος, και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό από έναν οικείο⁹⁷.

95. Βλ. Scodel, *ό.π.*, σ. 56.

96. Πρβ. τα λόγια της Ανδρομάχης στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη 661-3 (πρβ. και Seeck, *ό.π.*, σ. 55):

*κεῖ μὲν παρώσαο' Ἔκτορος φίλον κέρα
πρὸς τὸν παρόντα πόσιν ἀναπτύξω φρένας,
κακῆ φανοῦμαι τῷ θανόντι.*

Η Scodel, *ό.π.*, σ. 54 κ.ε., έδειξε πειστικά, προσάγοντας παραδείγματα κυρίως από τον *Θέογονη*, ότι το *προδίδωμι* χρησιμοποιείται ως «τεχνικός όρος» σε κείμενα με θέμα τη φίλια. Στην ίδια περιοχή ανήκουν και οι λέξεις *ἐλέγχω* και *ἐλεγχος*, που τις συναντούμε και στην *Ἄλκηστη*. Πρβ. ήδη Schmidt-Berger, *ό.π.*, σ. 20 σημ. 6.

97. Οι επικριτές του 'Αδμητου θεωρούν αυτές τις λέξεις ενισχυτικές της θεωρίας τους για την αποξένωση ανάμεσα στους δύο συζύγους. Βλ. π.χ. Seidensticker, *ό.π.*, σ. 143. Ο van Lepper, *ό.π.*, σ. 99 σχόλιο στον στ. 533, σωστά παρατηρεί ότι η λέξη *ἀναγκαία* είναι ένα άριστο συνώνυμο του 'συγγενής': πρβ. το λατινικό *necessarius*. Βλ. σχετικά Bell, *ό.π.*, σ. 63 σημ. 4. 'Ότι οι λέξεις αυτές παραπλανούν τον Ηρακλή είναι προφανές, αλλά εξίσου βέβαιο είναι ότι δεν εξαπατούν τον θεατή, ο οποίος θα ένιωθε ασφαλώς θαυμασμό για τις ακροβατικές αμφισημίες του Ευριπίδη. Βλ. και παραπάνω σ. 234).

(β) Ἀλκίφρονα 334-5:

ἄλλοι δὲ παίδων· τῶνδ' ὄνησιν εὐχομαι
θεοῖς γενέσθαι σοῦ γὰρ οὐκ ὠνήμεθα.

Η ἀπόψη του Smith ότι *ὄνησιν* σημαίνει «to get some profit» και η ερμηνεία του, σύμφωνα με την οποία ο Ἄδμητος αντιμετωπίζει τη γυναίκα του ανάλογα με το αναμενόμενο κέρδος, δεν ευσταθούν⁹⁸. Το *ὄνησιν* έχει εδώ τη σημασία του *ἀπολαύω* (βλ. LSJ s.v.). Ο Ἄδμητος δεν πρόλαβε να χαρεί τη γυναίκα του, γιατί την έχασε νέα· εὐχεται να χαρεί τουλάχιστον τα παιδιά του. Μια τέτοια ευχή όμως δεν εμπεριέχει ίχνος υπολογισμού. Βλ. π.χ. Αλκίφρονα *Επιστολαί αλιευτικά* 16: *κοινωνικός ὢν καὶ φιλέταιρος δναίο σαυτοῦ καὶ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν παιδίων, ὦ Εὐσταχυ*.

(γ) Ἀλκίφρονα 302-3: *τούσδε γὰρ φιλεῖς / οὐχ ἤσσαν ἢ ἴω παῖδας, εἴπερ εὐ φρονεῖς*. Ο Van Lenner θεωρεῖ τη φράση *εἴπερ εὐ φρονεῖς* ελάχιστα ευγενική, γεγονός που υπαινίσσεται κάποια ψυχρότητα της Ἀλκίφρονας ἀπέναντι στον Ἄδμητο⁹⁹. Η Dale, ωστόσο, αποδίδει σωστά το ιδιωματικό νόημα της πρότασης «as a normal father» και παραπέμπει στον στ. 547 του *Αἰάντα* του Σοφοκλή *εἴπερ δικαίως ἔστ' ἔμὸς τὰ πατρόθεν*¹⁰⁰. Πλησιέστερα θα θεωρούσα δύο παραδείγματα ἀπὸ την *ΙΑ* του Ευριπίδη:

- (1) Κλ. *ὦ τάλαιν' ἐγὼ μεμνηνὸς ἄρα τυγχάνει πόσις;*
Πρ. *ἀρτίφρων, πλὴν ἐς σὲ καὶ σὴν παῖδα· τοῦτο δ' οὐ φρονεῖ*
(876-7)
- (2) *φιλῶ τ' ἑμαυτοῦ τέκνα· μαινοίμην γὰρ ἂν* (1256).

Κάθε ἀπόκλιση ἀπὸ την αὐτονομία ἀναμενόμενη πατρική ἀγάπη ἰσοδυναμεῖ με τρέλα. Δεν θα ἔλεγα ὅτι πρόκειται για ἀγενή διατύπωση, ἀλλὰ για μια ἐπιφύλαξη που ἕνας σὺμφων ἀνθρώπος πρέπει να ἐκφράσει, ἀφού στη ζωὴ τίποτε δεν εἶναι ἀπίθανο. Ἀπὸ αὐτὴν ἀπόψη θεωρῶ ὅτι η ἐπιφύλαξη ἀνήκει στην ἴδια κατηγορία με τα λόγια της Κλυταιμῆστρας στον *Αγαμέμνονα* του Αἰσχύλου, τα οποία, ἀσφαλῶς, δεν δηλώνουν ἀσέβεια ἀπέναντι στους θεοὺς (272-3): *Χο. ἔστι τῶνδὲ σοι τέκμαρ; / Κλ. ἔστιν, τί δ' οὐχί; μὴ δολώσαντος θεοῦ*¹⁰¹.

98. Smith, στον Wilson, *ὁ.π.*, σ. 46.

99. Van Lenner, *ὁ.π.*, σ. 77, ad l. βλ. *αὐτόθι* σ. 13: «The dependant clause carries an implication of distrust which cannot be ignored, especially as the chorus, in 327, make exactly the same reservation».

100. Dale, *ὁ.π.*, σ. 76 ad 303.

101. Για παράλληλα βλ. Thomson, *ὁ.π.*, σ. 28, ad l.

Θετικοί είναι, άλλωστε, και οι χαρακτηρισμοί του 'Αδμητου στο δράμα: ο βασιλιάς είναι *ἀγαθός* (602), *αἰδόφρων* (621, 823, 857), *γενναῖος* (857, 860) και *θεοσεβής* (605)¹⁰². Επιπλέον, το σχόλιο του Χορού (144) *ὡ τλήμων, οἷας οἶος ὦν ἄμαρτάνεις*, η προσήμανση της αβίωτης ζωής που περιμένει τον 'Αδμητο (241-3) και οι αναφορές της θεράπεινας στα *'Αδμήτου κακά* (196) και στην επώδυνη μνήμη που θα συνοδεύει τον βασιλιά (197-8) είναι στοιχεία που δεν εναρμονίζονται καθόλου μ' έναν εγωιστικό χαρακτήρα¹⁰³. Ένας εγωιστής θα φρόντιζε να ξεπεράσει τα προβλήματα που θα άφηνε το κενό της γυναίκας του. Αντίθετα, η θλίψη του 'Αδμητου κλιμακώνεται και φτάνει, όπως είδαμε, στα όρια της αυτοκτονίας. Το γεγονός ότι τελικά επιζεί δεν ακυρώνει ούτε καθιστά κωμικές τις εκρηκτικές εκφράσεις της θλίψης του. Και η Εκάβη στο ομότιτλο δράμα του Ευριπίδη είναι αποφασισμένη να πεθάνει μαζί με την κόρη της, αλλά τελικά πείθεται να ζήσει, χωρίς αυτό να αφαιρεί τίποτε από την τραγικότητα των λόγων της:

396 *πολλή γ' ἀνάγκη θυγατρὶ συνθανεῖν ἐμέ*
 398 *ὅποια κισσὸς δρυός, ὅπως τῆσδ' ἔξομαι*
 400 *ὡς τῆσδ' ἐκούσα παιδὸς οὐ μεθήσομαι*.

Δεν επιτρέπεται, λοιπόν, να αμφιβάλλουμε για τη γνησιότητα και την πηγασιότητα των αισθημάτων του 'Αδμητου¹⁰⁴. Εξάλλου, η υπερβολικά συχνή παρουσία μοτίβων από την επιτύμβια και την παραμυθητική λογοτεχνία προϋποθέτει ενεργό συμμετοχή του κοινού, η οποία θα ματαιωνόταν βάνανυσα, αν ο ποιητής αποσκοπούσε στην παρῶδηση και τη γελοιογραφική παραμόρφωση του ήθους του ήρωα. Ας δούμε από πιο κοντά μερικές τέτοιες περιπτώσεις:

(α) *'Αλκηστη* 354-6

ἐν δ' ὀνειράσι
φοιτῶσά μ' εὐφραίνεις ἄν· ἠδὲ γὰρ φίλους
κάν νυκτὶ λεύσσειν, ὄντιν' ἄν παρῆ χρόνον.

Πρβ. 1545, 7-10 Peek

102. Πρβ. Lesky, *Der angeklagte Admet*, *ό.π.*, σ. 288.

103. Βλ. Lloyd, *ό.π.*, σ. 125: «Admetus' reaction is surely appropriate given that Alcestis' death is already inevitable when the play begins: he would be intolerable if he accepted her death complacently, as Pheres does (cf. 614-28), and planned to live happily ever after as in the naive folktale».

104. Ο v. Fritz, *ό.π.*, σ. 303-304, *αδικαιολόγητα, κατά τη γνώμη μου, αμφισβητεί τη γνησιότητα των αισθημάτων του βασιλιά.*

ὄ τάφε καὶ δαίμων, μικρὸν μέθες εἰς φάος ἔλθειν
 παῖδαν ἐμὴν Παῦλαν, δὸς δέ μοι εἰσιδέειν·
 οὐ σοὶ Φερσεφόνη τόδε μέμψεται. οὐδέ τί σ', Ἄϊδη,
 ἦν τόσον ἀνστήσης παῖδαν ἐμὴν κατ' ὄναρ.

Βλ. επίσης 1737, 5-6 και 1923, 11. Είναι αυτονόητο ότι παρόμοιες επισκέψεις θα ήταν τελείως ανεπιθύμητες, αν ο Ἄδμητος βασανιζόταν από τις τύψεις που θέλουν να του αποδώσουν.

(β) Ἀλκῆστη 274: καὶ παντὸς ἐμοὶ θανάτου μεῖζον· πρβ. 1920, 7 Peek: νόσφι σέθεν γὰρ ἐμοὶ ζωὴ θανάτιο χερείων. Πρόκειται για μια σύγκριση υπερβολής, όπου μια κατάσταση χαρακτηρίζεται χειρότερη από μια άλλη, η οποία, κατά γενική ομολογία, κατέχει τα πρωτεία —εδώ είναι ο θάνατος. Ἐτσι, προβάλλεται ανάγλυφα ο μεγάλος πόνος του Ἄδμητου.

(γ) Ἀλκῆστη 336-7

οἴσω δὲ πένθος οὐκ ἐτήσιον τὸ σόν,
 ἀλλ' ἔστ' ἂν αἰὼν οὐμὸς ἀντέχη, γύναι¹⁰⁵.

Ἡδη στην Οδύσσεια (ω 423) γίνεται λόγος για πένθος ἄλαστον. Βλ. ακόμη τα επιγράμματα 516, 582, 584, 758 και 796 Peek.

(δ) Ἀλκῆστη 364-8

καὶ δῶμ' ἐτοίμαζ', ὡς συνοικήσουσά μοι.
 ἐν ταῖσιν αὐταῖς γὰρ μ' ἐπισκήψω κέδροις
 σοὶ τούσδε θεῖναι πλευρά τ' ἐκτεῖναι πέλας
 πλευροῖσι τοῖς σοῖς· μηδὲ γὰρ θανών ποτε
 σοῦ χωρὶς εἶην τῆς μόνης πιστῆς ἐμοί.

Το θέμα της συνοίκησης των συζύγων στον Ἄδη είναι πολύ συχνό στα επιτύμβια επιγράμματα· βλ. ενδεικτικά 208, 236, 274, 1718, 1719, 1720 Peek¹⁰⁶.

(ε) Ἀλκῆστη 880-2

μή ποτε γήμας
 ὄφελον οἰκεῖν μετὰ τῆσδε δόμους.
 ζηλῶ δ' ἀγάμους ἀτέκνους τε βροτῶν.

105. Για το θέμα του ισόβιου πένθους βλ. Lattimore, *ό.π.*, σ. 245, και Α. Σκιαδά, *Επί τύμβω*, Αθήνα 1967, σ. 73.

106. Βλ. Lattimore, *ό.π.*, σ. 247 και 248 σημ. 282.

Βλ. *CIL* 8, 21445, 7-8

*ὦ μάκαρες θνητῶν, ὅσοι οὐ γάμον οὐδὲ μέριμναν
ἔγνωτε σφαλερᾶς τεκνοτρόφοιο τύχας*¹⁰⁷,

Πρβ. Ευριπίδη *Ικέτιδες* 786-90

*ἄγαμον μ' ἔτι δεῦρ' αἶι
χρόνος παλαιὸς πατῆρ
ὄφελ' ἄμερᾶν κτίσαι.
τί γάρ μ' ἔδει παίδων*¹⁰⁸;

(στ) *Ἀλκηστη* 950-3

*ἔξωθεν δέ με
γάμοι τ' ἐλῶσι Θεσσαλῶν καὶ ζύλλογοι
γυναικοπληθεῖς· οὐ γὰρ ἐξανέξομαι
λεύσσων δάμαρτος τῆς ἐμῆς ὀμήλικας.*

Βλ. 1509, 6-7 Peek

*καὶ συνομήλικας, οἳ μετὰ σοῦ ἐγένοντο, ἔσορῶντες
κλαίουσιν μνήμη.*

Πρβ. Ευριπίδη *Ικέτιδες* 1087-8

*ἐγὼ γὰρ ἄλλους εἰσορῶν τεκνουμένους
παίδων ἐραστῆς ἢ πόθῳ τ' ἀπωλλύμην.*

(ζ) *Ἀλκηστη* 944-6

*ἡ μὲν γὰρ ἔνδον ἐξελᾶ μ' ἐρημία
γυναικὸς εὐνάς εὐτ' ἂν εἰσίδω κενὰς
θρόνους τ' ἐν οἴσιν ἴξε.*

Ευριπίδη *Ικέτιδες* 1095-6

*στείχειν πρὸς οἴκους; κἄτ' ἐρημίαν ἴδω
πολλὴν μελάθρων ἀπορίαν τ' ἐμῷ βίῳ*¹⁰⁹.

107. Την επιγραφή αυτή την παραθέτει ο Lattimore, *ό.π.*, σ. 191 σημ. 148.

108. Πρόκειται για το μοτίβο της «αναδρομικής παραίτησης», που εκφράζεται με χρόνους του μη πραγματικού· βλ. για το μοτίβο αυτό Seeck, *ό.π.*, σ. 77, 116.

109. Βλ. σχετικά Seeck, *ό.π.*, σ. 116-117.

Ευριπίδη *ΙΑ* 1173-6

*τίν' ἐν δόμοις με καρδίαν ἔξειν δοκεῖς;
ὄταν θρόνους τῆσδ' εἰσίδω πάντας κενούς,
κενοὺς δὲ παρθενῶνας, ἐπὶ δὲ δακρυοῖς
μόνη κάθομαι, τήνδε θρηνηδοῦσ' ἀεὶ*

Παρατηρούμε ότι το μοτίβο είναι καλά μαρτυρημένο στην τραγωδία.

Από τα παραπάνω παράλληλα μπορούμε, πιστεύω, να συναγάγουμε με ασφάλεια ότι ο πόνος του Άδμητου περιγράφεται με σαφώς παραδοσιακά μέσα και είναι ειλικρινής, γιατί δύσκολα φαντάζεται κανείς πώς αυτές οι διάσπαρτες στο έργο αναφορές (που επανέρχονται στην επιτύμβια λογοτεχνία και σε άλλες τραγωδίες, όπου δεν υπάρχει το θέμα της ανταλλαγής) είναι δυνατό να συνδυαστούν με την εγωιστική συμπεριφορά του βασιλιά ή να αναφέρονται σ' έναν ήρωα που αυταπατάται παραγνωρίζοντας την ηθική του ευθύνη. Με άλλα λόγια: είναι ο ποιητής και όχι ο ήρωας αυτός που επιθυμεί να μην εμπλακεί στη συζήτηση για το ποσοστό ευθύνης που βαραίνει τον Άδμητο, και, αφού ο τραγικός αποσιωπά το θέμα, ο θεατής —αρχαίος ή σύγχρονος— δεν δικαιούται να το ανακινήσει, παρά μόνο αν θέλει να επέμβει αυθαίρετα στις προθέσεις του ποιητή ερήμην των δεδομένων του κειμένου.

Με αυτό το πνεύμα πρέπει να κατανοήσουμε και τα λόγια του Άδμητου (357 κ.ε.):

*εἰ δ' Ὀρφέως μοι γλῶσσα καὶ μέλος παρῆν, ...
κατῆλθον ἂν καὶ μ' οὔθ' ὁ Πλούτωνος κύων
οὔθ' οὐπὶ κόπη ψυχοπομπὸς ἂν Χάρων
ἔσχον, πρὶν ἔς φῶς σὸν καταστήσαι βίον.*

Είναι απίθανο, κατά τη γνώμη μου, να υποθέσουμε ότι ο ποιητής παραπέμπει στον μύθο του Ορφέα, για να ειρωνευτεί τον Άδμητο που άφησε τη γυναίκα του να θυσιαστεί, ενώ ο Ορφέας με προσωπικό του κίνδυνο επιχείρησε να σώσει τη δική του γυναίκα¹¹⁰. Μια τέτοια αντιπαράθεση θα είχε νόημα, μόνο αν η

110. Βλ. Seidensticker, *ό.π.*, σ. 145. Σωστά ο Bell, *ό.π.*, σ. 61, σημ. 3: «And at a more profoundly affective level the reference to Orpheus and to Protesilaos [357-9 και 348-54 αντίστοιχα] sustain the idea that 'love is stronger than death'». Πρβ. ήδη Erbse, *Philologus*, *ό.π.*, σ. 47. Ο Bell, *ό.π.*, σ. 294 σημ. 45, θυμίζει, ωστόσο, ότι η επιχείρηση του Ορφέα ήταν ανεπιτυχής. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε ότι κατά μία εκδοχή ο Ορφέας έφερε την Ευριδίκη στο φως: βλ. σχετικά C. M. Bowra, *Orpheus and Euridice*, *CQ* n.s. 2 (1952) 113-126 = *On*

ιστορία του Ορφέα χρησιμοποιούνταν ως μυθολογικό παράδειγμα μιας προηγούμενης ερωτικής σχέσης. Εδώ όμως φαίνεται ότι η χρήση του ονόματος αφορά μόνο τις υπερφυσικές του δυνάμεις που εύχεται ο 'Αδμητος, μες στο αδιέξοδο και την απόγνωσή του, να διέθετε. Η ανεκπλήρωτη επιθυμία του δεν είναι πολύ διαφορετική από την απραγματοποίητη ευχή του Χορού (455 κ.ε.):

εἴθ' ἐπ' ἐμοὶ μὲν εἶη,
δυναίμαν δέ σε πέμψαι
φάος ἐξ 'Αἶδα τεράμων¹¹¹.

Τέλος, η κακόγουστη, σύμφωνα με μερικούς μελετητές, έμπνευση του 'Αδμητου να κατασκευάσει ένα ομοίωμα της 'Αλκηστης, πλάι στο οποίο θα ξαπλώνει (348 κ.ε.), θα πρέπει να εκληφθεί, όπως έδειξε πειστικά η Dale¹¹², ως ένδειξη εξαιρετικά μεγάλης αγάπης. Ορθά ο Paduano¹¹³ συμπληρώνει τη σκέψη αυτή με την παρατήρηση ότι ο 'Αδμητος με αυτόν τον «ανορθόδοξο», όχι όμως και αρρωστημένο¹¹⁴, τρόπο θέλει να υπογραμμίσει με έμφαση στη γυναίκα του ότι το κρεβάτι, που η 'Αλκηστη το φαντάστηκε —ίσως όχι χωρίς κάποιο φθόνο— κατειλημμένο από μια άλλη γυναίκα, θα μείνει για πάντοτε κατειλημμένο από το ομοίωμά της.

Greek Margins, Οξφόρδη 1970, σ. 213-232. Πρβ. και I. Linforth, *The Arts of Orpheus*, Berkeley-Los Angeles 1941, σ. 16-17. Φαίνεται, πάντως, ότι πρόκειται για κοινό τόπο: βλ. π.χ. IA 1211 κ.ε.: *εἰ μὲν τὸν 'Ορφέως εἶχον, ὦ πάτερ, λόγον, / ... ἔνταθ' ἂν ἦλθον.*

111. Την ίδια απραγματοποίητη ευχή φαίνεται να διατυπώνει και ο Ηρακλής (1072-4), έχοντας όμως στο πλάι του την πεπλοφορεμένη 'Αλκηστη. Την ομοιότητα επισημαίνει και ο M. R. Halleran στο πρόσφατο βιβλίο του *Stagecraft in Euripides*, Λονδίνο 1985, σ. 57, παραλείπει όμως να τονίσει μια ανάλογη σκηνή από την *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη, όπου πριν από τον αναγνώρισμό ο Ορέστης λέει στην αδελφή του (282): *εἴθ' ἦν 'Ορέστης πλησίον κλύων τάδε*

112. Dale, *ό.π.*, σ. 79 σχόλιο στους στ. 348-54· την έλλειψη γούστου τονίζει ο v. Fritz, *ό.π.*, σ. 260. Ο Seidensticker, *ό.π.*, σ. 144, δεν έχει δικιο, όταν παραλληλίζει τον 'Αδμητο με τη γυναίκα του Πρωτεσίλαου Λαοδάμεια, γιατί η απουσία ρητής αναφοράς ονομάτων δείχνει ότι ο ποιητής παραπέμπει στο μοτίβο τού, χαμένου σήμερα, *Πρωτεσίλαου* (για τον οποίο βλ. πρόσχημα T. B. L. Webster, *The Tragedies of Euripides*, Λονδίνο 1967, σ. 97-98), του δίνει όμως στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα της 'Αλκηστης αυτοδύναμη αξία. Για το θέμα του ομοιώματος βλ. A. Pippin-Burnett, *The Virtues of Admetus*, στο E. Segal (εκδ.), *Greek Tragedy: Modern Essays in Criticism*, Νέα Υόρκη 1983, σ. 254-271 (κείμενο) και 437-440 (σημειώσεις), ιδιαίτερα σ. 438 σημ. 10· πρβ. και S. Trenkner, *The Greek Novella in the Classical Period*, Cambridge 1958, σ. 69.

113. Βλ. την υπομηματισμένη έκδοση του G. Paduano, *Euripide Alceste*, Φλωρεντία 1969, σ. 75-77 σχόλιο στους στ. 350 κ.ε.

114. Όπως προτείνει ο H. J. Rose, *CR* 41 (1927) 58.

Αλλά και η άποψη ότι ο χορός ειρωνεύεται τον Άδμητο, όταν χρησιμοποιεί ως παραμυθητικό επιχείρημα την ιστορία του γέροντα πατέρα που έχασε τον μονάκριβο γιο του (903 κ.ε.), γιατί, όπως υποστηρίζουν, ο θεατής θα περίμενε μια περίπτωση παρόμοια με τη συμφορά του βασιλιά¹¹⁵, δεν ευσταθεί. Σχετικά πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο χορός, μολονότι δεν το δηλώνει ρητά, φαίνεται να χρησιμοποιεί το παράδειγμα του γέροντα πατέρα a fortiori σε σχέση με την περίπτωση του Άδμητου. Ο Χορός επιθυμεί να παρουσιάσει μια ακραία περίπτωση θλίψης¹¹⁶ (αυτό δείχνει και το προσεκτικά επιλεγμένο σπάνιο λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί¹¹⁷), για να υποδείξει στον Άδμητο ότι πρέπει να υπομείνει την τύχη του, αφού άλλοι έχουν υποστεί βαρύτερες απώλειες και όμως άντεξαν.

Απομένει να συζητήσουμε ένα θέμα ακόμη που σχετίζεται με το πρόβλημα της υποτιθέμενης μεταστροφής. Συχνά έχει υποστηριχτεί ότι το περίφημο *ἄρτι μανθάνω* (940) προσφέρει το κλειδί για την ορθή κατανόηση του έργου. Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, ο Άδμητος αντιλαμβάνεται με τον χαμό της Άλκηστης ότι η επιβίωσή του έχει εξαγοραστεί με βαρύτατο αντίτιμο¹¹⁸. Ενώ όμως στην τραγωδία η γνώση που προκύπτει από την εμπειρία των ηρώων δεν μπορεί να οδηγήσει σε μια επανόρθωση, στην *Άλκηστη*, που είναι μια «παίζουσα τραγωδία», η επανόρθωση πραγματοποιείται με την αναβίωση της ηρωίδας. Ο Άδμητος θα μάθει να είναι καλύτερος σύζυγος¹¹⁹. Η ερμηνεία αυτή είναι, εκ πρώτης όψεως, ελκυστική, αλλά προϋποθέτει μια διαδικασία μετάβασης από τον εγωκεντρισμό στην αλληλεγγύη, στην αναγνώριση δηλαδή της αξίας προσώπων άλλων έξω από τον εαυτό μας¹²⁰. Ο Άδμητος όμως, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, δεν είναι εγωιστής. Για τον λόγο αυτόν κλίνω προς την άποψη του Rivier, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Άδμητος δεν εκφράζει με τον στίχο αυτόν τη μετάνοια ή τις τύψεις του, αλλά συνειδητοποιεί το δυσαναπλήρωτο κενό που αφήνει η Άλκηστη και τη θλιβερή ζωή

115. Βλ. Smith στον Wilson, *ό.π.*, σ. 42.

116. Για τη συμφορά της *Δαιδίας* βλ. Byl, *ό.π.*, σ. 139 σημ. 1.

117. Βλ. G. Hodler, *Untersuchungen zum Gebrauch mythologischer Beispiele in der attischen Tragödie*, διατρ., Χαϊδελβέργη 1956, σ. 161 κ.ε..

118. Βλ. πρόχειρα D. M. Jones, Euripides' *Alcestis*, στον Wilson (εκδ.), *ό.π.*, σ. 62 (πρώτη δημοσίευση: CR 62, 1948, 50-55).

119. Βλ. Bergson, *Eranos*, *ό.π.*, σ. 19 σημ. 60, ο οποίος ορθά στρέφεται εναντίον εκείνων που υποστηρίζουν μια εξέλιξη και ηθική βελτίωση του χαρακτήρα του ήρωα.

120. Βλ. σχετικά L. Golden, Euripides' *Alcestis*: Structure and Theme, *CJ* 66 (1970-71) 116-125, ιδιαίτερα σ. 124-125: «We have here, then, a symbolic drama, whose message is... that if the power of altruism ever becomes stronger than the power of egoism, human happiness is possible».

που τον περιμένει (940 *λυπρὸν διάζω βίον*)¹²¹. το ἄρτι *μανθάνω*, επομένως, δεν αναφέρεται σε κάτι παρελθοντικό, αλλά αφορά το μέλλον του βασιλιά. Ο Ἄδμητος ως *ἀπειρόκακος* (927) δεν είχε πείρα από τις συνέπειες ενός θανάτου· αυτή τη συγκλονιστική εμπειρία την αποκτά στο δράμα που εξετάσαμε.

3. Η « Ἄλκηστη » και η επιτύμβια λογοτεχνία

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι για την κατανόηση της συμπεριφοράς του Ἄδμητου είναι διαφωτιστικά τα παράλληλα που προσφέρουν τα επιτύμβια επιγράμματα¹²². Εδώ θα συγκεντρωθούν παρόμοιες αναφορές που γίνονται από άλλα πρόσωπα του έργου, για να καταδειχτεί ότι ο θάνατος της Ἄλκηστης αντιμετωπίζεται ως φυσιολογική απώλεια¹²³, και, επομένως, δεν τίγεται στο δράμα αυτό το πρόβλημα της ηθικής ευθύνης για την αποδοχή της θυσίας.

Ἦδη στον πρόλογο του δράματος ο Απόλλων συνομιλώντας με τον Θάνατο τονίζει ότι, είτε η Ἄλκηστη πεθάνει αμέσως είτε αργότερα, το αποτέλεσμα θα είναι το ίδιο, αφού ο Χάρος δεν θα πάρει περισσότερες από μία ψυχές (*Ἄλκηστη* 54): πρβ. 1594, 7-8 Peek:

*εἰ γὰρ καὶ μέτρον ἡλικίας, ἐπὶ γῆρας ἄν ἦλθε,
εἶχες ἐλεῖν ψυχὴν, ἤνπερ ἄωρον ἔχεις*¹²⁴.

Ο Θάνατος όμως δεν πείθεται και υποστηρίζει ότι και αυτός δικαιούται να απολαύσει κάποιες τιμές. Ο θεός φαίνεται ότι παρερμηνεύει τα λόγια του, γιατί υπόσχεται πλούσια ταφή, αν η Ἄλκηστη πεθάνει σε προχωρημένη ηλικία (56). Κάτι τέτοιο όμως, κατά τη γνώμη του Θανάτου, σημαίνει ιδιαίτερη μεταχείριση των πλουσίων (57, 59):

121. Βλ. Rivier, *ό.π.*, *MH* 30 (1973) 137-138. Βλ. τώρα και Seeck, *ό.π.*, σ. 80: «Die Erkenntnis, die Admet jetzt kommt, bringt an sich nichts Neues, sondern besagt nur, dass die Verwirklichung schlimmer ist als das Vorauswissen. Der Abschied von Alkestis ist etwas anderes als das Leben ohne sie». Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις του Seeck στη σημ. 10 της σ. 80, όπου παίρνει θέση απέναντι στη σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία για τον περίφημο στίχο 940.

122. Την ύπαρξη θεμάτων που απαντούν και στην επιτύμβια λογοτεχνία την υπαινίσσονται η Burnett, *Virtues...*, *ό.π.*, σ. 438 σημ. 5, και ο Lloyd, *ό.π.*, σ. 123, αλλά δεν πραγματεύονται το ζήτημα ως ειδικό και συγκεκριμένο πρόβλημα. Για νεότερα παράλληλα βλ. τη διατριβή του Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλου, *Ο θάνατος και ο Κάτω Κόσμος στη δημοτική ποίηση*, Αθήνα 1984.

123. Βλ. Lloyd, *ό.π.*, σ. 125.

124. Για παράλληλα βλ. A. S. F. Gow - D. L. Page, *The Greek Anthology. The Garland of Philip*, Cambridge 1968, II σ. 200.

πρὸς τῶν ἐχόντων, Φοῖβε, τὸν νόμον τίθης.
ὠνοῖντ' ἂν οἷς πάρεστι γηραιοὶ θανεῖν.

Πρβ. 1655 Peek:

τοῦτο μόνον θνητοῖς Ἴσον πέλει ἐκ Διὸς αἴσης,
πᾶσι θανεῖν καὶ φῶς ἡελίοιο λιπεῖν.
εἰ δ' ἦν ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ αὐτὸ πρίασθαι,
οὐδεὶς ἂν πλουτῶν εἰς Ἄϊδου κατέβη¹²⁵.

Μία ἀπὸ τις χαρακτηριστικὲς ιδιότητες τοῦ Χάρου εἶναι ἡ χωρὶς διακρίσεις ἀντιμετώπιση τῶν θυμάτων του: οὔτε ἡ ηλικία οὔτε ἡ κοινωνικὴ θέση οὔτε οἱ ἀρετές ἢ τα ἐλαττώματά τους δεν ἀποτελοῦν κριτήρια καθοριστικὰ γιὰ τὴ δράση του¹²⁶.

Καὶ ὁ χορὸς διατυπώνει σκέψεις ποὺ ἀπηχοῦν παραδοσιακὰ θέματα παραμυθητικῶν λόγων:

Ἀλκῆστη 416-8

Ἄδμητ', ἀνάγκη τάσδε συμφορὰς φέρειν·
οὐ γάρ τι πρῶτος οὐδὲ λοίσθιος βροτῶν
γυναικὸς ἐσθλῆς ἤμπλακες.

892 τλᾶθ'· οὐ σὺ πρῶτος ὤλεσας...

931 τί νέον τόδε;

Για τὸ μοτίβο non hoc tibi soli βλ. π.χ. Ευριπίδη ἀπ. 455 N.² *τεθνᾶσι παῖδες οὐκ ἐμοὶ μόνῃ βροτῶν* καὶ ἐπίγραμμα 947, 9-10 Peek *οὐ γὰρ ἐμοὶ μόνῃ τόδε Μοῖρ' ἐπέκλωσεν / κῆδος*¹²⁷.

125. Βλ. σχετικὰ B. Lier, *Topica carminum sepulcralium latinorum*, *Philologus* 62 (1903) 563-603, ἰδιαιτέρα σ. 572, ὅπου παρατίθενται τὸ κωμικὸ ἀπ. 73K. τοῦ Φιλῆμονα καὶ τὸ ἀπ. 513 N.² = 557 Radt τοῦ Σοφοκλή. Βλ. ἐπίσης Lattimore, *ὁ.π.*, σ. 253 με σημ. 298.

126. Βλ. ἐνδεικτικὰ 866, 1-2 Peek: *ἀλλὰ κομίζει / Ἄϊδος οὐ κακίην οὐδ' ἀρετὴν ἐτάσας*.

127. Βλ. Lier, *ὁ.π.*, *Philologus* 62 (1903) 574-575, καὶ R. Kassel, *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, Μόναχο 1958, σ. 6, 69, 90. Πρβ. καὶ Ἀριστοφάνη ἀπ. 89 Tsantsanoglou: *ἔθανον κάλλοισιν ἄωροι παῖδες* (Κ. Tsantsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*, Ἀθήνα 1984, σ. 93). Δεν μπόρεσα νὰ συμβουλευτώ τα ἐξῆς βιβλία: N. C. Hultin, *The Rhetoric of Consolation. Studies in Development of the consolatio mortis*, διατρ. John Hopkins Univ. 1965, καὶ H. Th. Johann, *Trauer und Trost. Eine quellen- und strukturanalytische Untersuchung der philosophischen Trostschriften über den Tod*, Μόναχο 1968.

Ἄλκηστη 418-9

γίνωσκε δὲ
ὡς πᾶσιν ἡμῖν καταθεῖν ὀφείλεται.

Πρβ. τα λόγια του Ηρακλή (782): *βροτοῖς ἅπασι καταθεῖν ὀφείλεται*. Για τον θάνατο ως κοινή μοίρα των ανθρώπων βλ. τα επιγράμματα 108, 4· 975, 4· 1038, 6· 1586, 3-4· 1587, 1-2· 1588· 1589, 2· 1591 Peek¹²⁸. Η διαπίστωση της κοινής μοίρας είναι εύλογο να οδηγήσει στην παράθεση μυθολογικών παραδειγμάτων, που δείχνουν ότι από τον θάνατο δεν εξαιρέθηκαν μεγάλοι ἥρωες και παιδιά θεῶν¹²⁹. Βλ. ενδεικτικά τα επιγράμματα 1197, 12-13· 1308, 9-10· 1521, 5-6· 1695, 8· 1700, 7-8· 1804, 10· 1935, 19 κ.ε.· 1937, 2· 2023, 19-20 Peek. Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επιγράμματα 1941, 4 και *μακάρων παῖδας ἔκρυσσε κόνις*, 2006, 8 και *μακάρων παῖδες ἐνερθεν ἔβαν* (πρβ. Μένανδρο ρήτορα 414, 5), γιατί ανακαλούν στη μνήμη τους στ. 989-90 της Ἄλκηστης: *καὶ θεῶν σκότιοι φθίνουσι / παῖδες ἐν θανάτῳ*. Ο Σχολιαστής ερμηνεύει το *σκότιοι* με τις φράσεις «οἱ μὴ γνήσιοι ὄντες τῶν θεῶν παῖδες», «οἱ λαθραῖοι»· τα δύο ὅμως επιγράμματα που μόλις μνημονεύσαμε δείχνουν με σαφήνεια ότι το *σκότιοι* χρησιμοποιείται εδώ ως προληπτικό κατηγορούμενο. Ορθή είναι, επομένως, η απόδοση του Hermann: «ad Orci tenebras abeunt»¹³⁰.

Ἄλκηστη 436 *χαίρουσά μοι ἐν Ἄϊδα δόμοισιν*· πρβ. 1396, 1 Peek *χαῖρέ μοι, ὦ Μητροδόρα, καὶ ἐν Ἄϊδαο δόμοισι*, καθώς και τα επιγράμματα 807, 7· 1233, 10· 1389, 2· 1405, 2 Peek.

Ἄλκηστη 462 *κούφα σοι χθῶν ἐπάνωθι πέσοι, γύναι*· πρβ. 807, 7-8 και 1389, 2 Peek¹³¹.

128. Βλ. Lier, ὁ.π., *Philologus* 62 (1903) 580· Lattimore, ὁ.π., σ. 251 κ.ε.· Α. Σκιαδάς, ὁ.π., σ. 35 σημ. 4· του ἴδιου, *Παρηγορητικά θέματα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1970, σ. 13. Βλ. και Vèrilhac, ὁ.π., II σ. 227 κ.ε.

129. Για την παραμυθητική λειτουργία των exempla βλ. Κ. Χ. Γρόλλιου, *Τέχνη αλυπίας*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 53 και 69 κ.ε.

130. Την ερμηνεία του Σχολιαστή την ακολουθούν ο Monk και ο Paley, ενώ ο Weil υιοθετεί την απόδοση του Hermann (βλ. τις πληροφορίες που παρέχει η υπομνηματισμένη έκδοση του V. Brugnola, Τορίνο 1901, ad l.)· βλ. και τα σχετικά σχόλια της Dale και του Paduano στις εκδόσεις τους, οι οποίοι ὅμως δεν αξιοποιούν τη μαρτυρία των επιγραμμάτων. Πρβ. Lier, ὁ.π., *Philologus* 62 (1903) 576-577.

131. Βλ. σχετικά τη διατριβή του W. Hartke, «*Sit tibi terra levis*» *formulae quae fuerint facta*, Βόννη 1901 και πρόσφατα Vèrilhac, ὁ.π., II σ. 253 κ.ε. Μια κακόβουλη αντιστροφή του μοτίβου εντοπίζει ο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (Γηρυών ο δεύτερος, *Παλίμψηστον* 1, 1985, 19-26, ιδιαίτερα σ. 24) στον στ. 873 του *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου.

Ἀλκηστη 746 Ἄιδου νύμφη παρεδρεύεις· πρβ. 805, 8 Peek θεᾶς Φερσεφόνης πάρεδρος και Δημοσθένη Επιτάφιος 34 παρέδρους εικότως ἄν τις φῆσαι τοῖς κάτω θεοῖς¹³².

Ἀλκηστη 875 τὰν νέρθε οὐδὲν ὠφελεῖς· 985-6 οὐ γὰρ ἀνάξεις ποτ' ἐνερθεν / κλαίων τοὺς φθιμένους ἄνω. Πρβ. και τα λόγια του Ηρακλή (1079) τί δ' ἄν προκόπτοις, εἰ θέλεις ἀεὶ στένειν; Για την αναποτελεσματικότητα του θρήνου βλ. ἤδη *Ιλιάδα* Ω 524 οὐ γάρ τις πρῆξις πέλεται κρυεροῖο γόοιο, Αρχίλοχο απ. 11 West και τα ἐξῆς ἐπιγράμματα (εκδ. Peek): 851, 8 τίς ἀπλήστου πένθος ὠφελίη; 965, 8 [το πένθος] οὐδὲν γὰρ πλέον ἐστί (θανόντα γὰρ οὐδὲν ἐγείρει)· 969, 7 πένθος ἄχρηστον¹³³.

Ἀλκηστη 992-3 φίλα μὲν ὄτ' ἦν μεθ' ἡμῶν, / φίλα δὲ θανοῦσ' ἔτ' ἔσται¹³⁴. Πρβ. 747, 3-4 Peek

καὶ ζῶσάν σ' ἐφίλουν, τίτθη, καὶ νῦν σ' ἔτι τιμῶ
οὔσαν και κατὰ γῆς.

Ἀλκηστη 995-7

μηδὲ νεκρῶν ὡς φθιμένων χῶμα νομιζέσθω
τύμβος σᾶς ἀλόχου, θεοῖσι δ' ὁμοίως
τιμάσθω¹³⁵.

Η ἀποψη ότι ο τάφος της Ἀλκηστης δεν εἶναι ἕνας κοινός τύμβος ἐναρμονίζεται με τις ἀντιλήψεις για την τύχη των ἐνάρετων νεκρῶν. Πρβ. π.χ. 268, 3-4 Kaibel:

ἴσσαι γὰρ ψυχὰι σεμνῶς τ' ἀγαθῶς ἐβίωσαν
ταύτας μὴ θνήσκειν, ἀλλὰ λέγ' ἀθανάτους.

132. Βλ. Vèrilhac, ὄ.π., II σ. 314 κ.ε.

133. Βλ. Lier, ὄ.π., *Philologus* 62 (1903) 571 με σημ. 16· Lattimore, ὄ.π., σ. 217 κ.ε.· Kassel, ὄ.π., σ. 70· Vèrilhac, ὄ.π., II σ. 240 κ.ε. Ο Αρχίλοχος (απ. 13 West) συμβουλεύει την ἀποφυγή του θρήνου.

134. Η διορθωτική πρόταση του Prinz, που υιοθετοῦν στις στερεότυπες ἐκδόσεις τους ο Garzga και ο Diggle, νομίζω ὅτι ἐνισχύεται με την παράθεση του παράλληλου ἐπιγράμματος. Ο Murray στη δική του ἐκδοση τυπώνει: †και θανοῦσ' ἔσται.†

135. Βλ. Lier, ὄ.π., *Philologus* 62 (1903) 599. Σωστά ο van Lenner, ὄ.π., σ. 142, ad l., παρατηρεῖ ὅτι δεν πρέπει να ἐκλάβουμε τους στίχους αυτούς ως υπαινιγμὸ στη χθόνια προέλευση της Ἀλκηστης, ὅπως εἶχε υποθέσει παλαιότερα ο Weber.

Πρβ. και τη στερεότυπη έκφραση *θήσκειν μὴ λέγε τοὺς ἀγαθοὺς* στα επιγράμματα 376, 2 και 452, 2 (= *Παλατ. Ανθ.* VII 451) Peek.

Δεν είναι όμως μόνο ο χορός που χρησιμοποιεί θέματα από την επιτύμβια και παραμυθητική λογοτεχνία, κάτι αναμενόμενο ίσως εξαιτίας της γνωμικής λειτουργίας του στο πλαίσιο μιας τραγωδίας· παρόμοιες σκέψεις διατυπώνουν και τα άλλα πρόσωπα του δράματος. Στα επιγράμματα που διαφωτίζουν τη συμπεριφορά του Ἀδμητου και παρατέθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο θα προσθέσουμε εδώ μια περίπτωση ακόμη που είναι ενδεικτική για την παραδοσιακή χρήση τέτοιων θεμάτων. Ο βασιλιάς μακαρίζει τη γυναίκα του γιατί απαλλάχθηκε από τα βάσανα της ζωής (937-8):

*τῆς μὲν γὰρ οὐδὲν ἄλγος ἄψεται ποτε,
πολλῶν δὲ μόχθων εὐκλεῆς ἐπαύσατο.*

Ωστόσο, στο κείμενο δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι η Ἀλκίση υπήρξε ποτέ δυστυχημένη. Επομένως, θα πρέπει ή να θεωρήσουμε τον δεύτερο στίχο υπαινιγμό στη δυστυχία του ίδιου του βασιλιά¹³⁶, αφού τον περιμένει μια αβίωτη ζωή, ή να αντιμετωπίσουμε το δίστιχο ως στερεότυπη άποψη για κάθε άνθρωπο που εγκαταλείπει τα επίγεια, πράγμα που το θεωρώ πιθανότερο. Βλ. Αισχύλο απ. 255 (και τα παράλληλα που συγκεντρώνει ο Radt)¹³⁷: *ἄλγος δ' οὐδὲν ἄπτεται νεκροῦ*.

Αλλά και η ίδια η ηρώιδα αναφέρεται σε κοινόχρηστα θέματα, όταν τονίζει πόσο πρόωρα πεθαίνει (πρόκειται για το πολύ γνωστό μοτίβο *«mors immatura»*): *οὐδ' ἐφεισάμην / ἤβης ἔχουσα δῶρα, ἐν οἷς ἑτερπόμην* (288-9). Πρβ. 1420, 2 Peek *ἄβας καλλίστας ἄνθεσι τερπόμενον*¹³⁸. Ακόμη και η αίσθηση του επερχόμενου θανάτου θυμίζει διατυπώσεις επιγραμμάτων:

*385 καὶ μὴν σκοτεινὸν ὄμμα μου βαρύνεται.
387 ὡς οὐκέτ' οὐσαν οὐδὲν ἂν λέγοις ἐμέ.
390 οὐδὲν εἰμ' ἔτι.*

Πρβ. 1204, 3-4 Peek = *Παλατ. Ανθ.* VII 646

136. Έτσι ο van Lennep, *ό.π.*, σ. 136-137, ad l.

137. Βλ. Lieber, *ό.π.*, *Philologus* 63 (1904) 55· E. Valgiglio, *Il tema della morte in Euripide*, Τορίνο 1966.

138. Βλ. Σκιαδά, *Επί τύμβω*, *ό.π.*, σ. 39 σημ. 2, ο οποίος πιστεύει ότι το επίγραμμα μιμείται το απ. 2,3-4 West του Μιμνέρμου· βλ. και Lattimore, *ό.π.*, σ. 175. Για το θέμα του πρόωρου θανάτου βλ. E. Griessmair, *Das Motiv des mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Innsbruck 1966, και Vèrilhac, *ό.π.*, II σ. 149 κ.ε.

οὔτοι ἔτ' εἰμί, μέλαν δ' ἐμὸν ὄμμα καλύπτει
ἤδη ἀποφθιμένης κυάνεος θάνατος¹³⁹.

Η σπαρακτική μονωδία του Εὐμήλου (400 κ.ε.):

ὕπᾱκουσον ἄκουσον, ὦ μᾶτερ, ἀντιάζω.
ἐγὼ σ' ἐγώ, μᾶτερ,
†καλοῦμαι ὁ σὸς ποτὶ σοῖσι πί-
των † στόμασιν νεοσσός,

έχει το αντίστοιχό της στο επίγραμμα 1920, 1-5 Peek:

μητηρ ἐμή, καλέω σε. τί τὸ ξένον; οὐκ ἔσαιεις
παιδὸς ὀδυρομένοιο καὶ ἄλλιτον ἄλγος ἔχοντος;
ναὶ λίτομαι, γλυκερὴν ἀπὸ χεῖλεος ἔκβαλε φωνήν
ὡς πάρος. οὐ λαλέεις καὶ ὀρείνομαι, ἢ δὲ σιωπὴ
μηδὲν ἀπαγγέλλουσα πολὺ πλέον ἄλγος ἀέξει.

Ο ευδαιμονιστικός προτρεπτικός του Ηρακλή (Ἀλκίση 780 κ.ε.) επανέρχεται σε δύο επιγράμματα της Παλατινῆς Ανθολογίας (Παλλαδάς XI 62 και Ανώνυμος XI 56)¹⁴⁰, καθώς και σε αρκετά επιτύμβια της συλλογῆς Peek. Ενδεικτικά αναφέρω:

621,5 παῖζε, γέλα, παροδεῖτα, βλέπων ὅτι καὶ σε θανεῖν δεῖ.
1066,7 ταῦτα μαθὼν, ξένε, πῖνε, τρύφα, κόμαζε, μυρίζου.
1368,1 πιέν, φαγὲν καὶ πάντα τᾶ ψυχᾶ δόμεν.
1905,18-19 σπειδέτε, τὴν ψυχὴν εἰφραίνετε πάντοτε, θνητοί,
ὡς ἡδὺς βίωτος καὶ μέτρον ἐστὶ ζωῆς.

Η αντίληψη αυτή, που απαντά και στην Παλαιά Διαθήκη (Ησαίας 22, 13), μνημονεύεται επίσης από τον Απόστολο Παύλο στην Α΄ Επιστολή προς Κορινθίους (15, 32): *εἰ κατὰ ἄνθρωπον ἐθνηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ, τί μοι τὸ ὄφελος; εἰ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, ἴφᾳγωμεν καὶ πῖωμεν, αἴριον γὰρ ἀποθνήσκομεν*¹⁴¹.

139. Οι Gow και Page, *The Greek Anthology. Hellenistic Epigrams*, Cambridge 1965, II σ. 95, παρατηρούν: «ὄμμα seems much better without an adjective». Το παραπάνω χωρίο της Ἀλκίσης υποδηλώνει, ωστόσο, ὅτι το επίθετο μπορεί να διατηρηθεῖ.

140. Βλ. Lieg, ὁ.π., *Philologus* 62 (1903) 582 και 63 (1904) 58.

141. Βλ. M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, Τυβίγγη 1973², σ. 227 σημ. 130· πρβ. Lattimore, ὁ.π., σ. 261 σημ. 265· η συγκέντρωση του σχετικού υλικού τώρα στο ἄρθρο του W.

Ἄλκηστη 800-2

*ὡς τοῖς γε σεμνοῖς καὶ συνωφρυνόμενοις
ἅπασιν ἔστιν, ὡς γ' ἔμοι χρῆσθαι κριτῆ,
οὐ βίος ἀληθῶς ὁ βίος ἀλλὰ συμφορά.*

Πρβ. 2015 Peek.

*Εὐφροσύνη πόθος οἶνος, ὕπνος, ταῦτ' ἔστι βροτοῖσι|
πλοῦτος· ἀνευφράντων Ταντάλῳ ἔστι βίος¹⁴²*

Τέλος, και μερικὲς ἀπόψεις του Φέρητα ἔχουν τα παράλληλά τους στα ἐπιγράμματα:

Ἄλκηστη 692-3 ἢ μὲν πολὺν γε τὸν κάτω λογιζομαι / χρόνον· πρβ. 1657, 1 Peek. Θυμίζω ὅτι για την Ἀντιγόνη στο ομότιτλο δράμα του Σοφοκλή η μεταθανάτια αἰωνιότητα ἀποτελεῖ κριτήριο που ἐπιβάλλει την ταφή του Πολυνεῖκη (74-6): *ἐπεὶ πλεόν χρόνος / ὄν δεῖ μ' ἀρέσκειν τοῖς κάτω τῶν ἐνθάδε / ἐκεῖ γὰρ δεῖ κείσομαι.* Ἡ ἀντιπαράθεση των δύο τραγικῶν χωρίων ἀρκεῖ για να καταδείξει το χάσμα που χωρίζει τη συμπεριφορά του Φέρητα ἀπὸ τη στάση της Ἀντιγόνης, μολονότι και οι δύο ξεκινοῦν ἀπὸ την ἴδια ἀντίληψη.

Ἄλκηστη 726 κακῶς ἀκούειν οὐ μέλει θανόντι μοι· πρβ. *Παλατ. Ἀνθ.* VII 704 *ἐμοῦ θανόντος γαῖα μυχθήτω πυρί, / οὐδὲν μέλει μοι.*

4. Συμπέρασμα

Ἡ ἀνάλυση που προηγήθηκε ἔδειξε, πιστεύω, ὅτι δεν υφίσταται ἠθικό πρόβλημα σχετικά με την ἀποδοχή ἀπὸ τον Ἄδμητο της θυσίας της Ἄλκηστης, γιατί ο ποιητὴς φροντίζει να μη θίξει αὐτὸ το θέμα τοποθετώντας το στο προδραματικό παρελθόν, ἐνῶ παρουσιάζει τη σωτηρία του βασιλιά ως ἀναπόφευκτο θεϊκὸ δῶρο. Τα δύο κύρια πρόσωπα του ἔργου ἠθογραφοῦνται θετικά και, παρά τη ρεαλιστικὴ παρουσίασή τους, διατηροῦν, σε γενικὲς γραμμές, τις λειτουργίες¹⁴³ που εἶχαν στο παραμῦθι: ο σωτήρας (Ἄλκηστη), ο

Ameling, Φάγωμεν καὶ πῖωμεν: Griechische Parallelen zu zwei Stellen aus dem Neuen Testament, *ZPE* 60 (1985) 35-43. Πρβ. H. Wankel, *Hermes* 111 (1983) 149-153.

142. Το ἐπίγραμμα παρατίθεται και ἀπὸ τον Lattimore, ὀ.π., σ. 260.

143. Για την ἔννοια της λειτουργίας στο παραμῦθι βλ. VI. Propp, *Morphologie des Märchens*, Φραγκφούρτη 1975 (Suhrkamp 131), σ. 31 κ.ε.

σωζόμενος (Άδμητος), ο αντίπαλος γέρος (Φέρης). Τέλος, τα παράλληλα που επισημάναμε παραπάνω μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι είναι ασύστατοι οι ισχυρισμοί όσων πιστεύουν ότι η Άλκηστη μετανοεί για την προσφορά της, ότι ο εγωισμός του Άδμητου προξενεί κάποια ψυχρότητα ανάμεσα στους δύο συζύγους, ότι υπάρχει έλλειψη επικοινωνίας κ.τ.ό. Αν ο ποιητής ήθελε να πραγματευθεί παρόμοια προβλήματα, ασφαλώς δεν θα χρησιμοποιούσε στο δράμα του παραδοσιακό υλικό με τέτοιο τρόπο και σε τόσο μεγάλη έκταση.

5. Επίμετρο: Δύο νεότερα παράλληλα¹⁴⁴

5.1. Το μοτίβο της φιλοξενίας σε σπίτι όπου υπάρχει νεκρός

Όπως είδαμε, μερικοί μελετητές είτε υποτιμούν τη φιλοξενία που προσφέρει στον Ηρακλή ο Άδμητος, παρά το πένθος του, είτε θεωρούν τη συμπεριφορά του έμπρακτη απόδειξη του κατώτερου ήθους του, αφού ο ήρωας αθετεί την υπόσχεση που μόλις έδωσε στη νεκρή βασίλισσα. Στο σημείο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ένα νεοελληνικό παράλληλο που μνημονεύει ο Ν. Καζαντζάκης στην *Αναφορά στον Γκρέκο* (Αθήνα 1961, σ. 374-375):

Μα εγώ χτυπούσα κιόλας την πόρτα του παπά. Άκουσα βαριά βήματα στην αυλή, η πόρτα άνοιξε, πρόβαλε μπροστά μου ένας γέροντας με χυμένα μακριά μαλλιά στους ώμους, με κάτωπρα γένια· χωρίς να με ρωτήσει ποιος είμαι και τι θέλω, άπλωσε το χέρι.

— Καλώς όρισε, μού 'πε· είσαι ξένος; κόπιασε μέσα.

Μπήκα· άκουσα φωνές, πόρτες ανοιγόκλειναν, μερικές γυναίκες τρύπωζαν στη διπλανή κάμαρα βιαστικές κι εξαφανίστηκαν. Μ' έβαλε ο παπάς και κάθισα στον καναπέ.

— Να συμπαθάς τη γυναίκα μου, την παπαδιά, είπε· είναι λίγο αδιάθετη, εγώ θα σου μαγερέψω, θα σου βάλω σοφρά να δειπνήσεις, θα σου στρώσω το κρεβάτι να κοιμηθείς.

Η φωνή του ήταν βαριά και θλιμμένη· τον κοίταξα· ήταν γλωμός πολύ και τα μάτια του πρησμένα και κατακόκκινα σα νά 'χε κλάψει. Δεν έβαλα τίποτα κακό στο νου μου, έφαγα, κοιμήθηκα, και το πρωί ήρθε ο παπάς και μού 'φερε σ' ένα δίσκο ψωμί, τυρί και γάλα. Άπλωσα το χέρι, τον ευχαρίστησα και τον αποχαιρέτησα.

— Πήγαινε στην ευχή του Θεού, παιδί μου, μού 'πε· ο Χριστός μαζί σου.

Έφυγα. Στην άκρα του χωριού ένας γέρος πρόβαλε· έβαλε το χέρι στο στήθος, με χαιρέτησε.

— Και πού πέρασεσ τη νύχτα, παιδί μου; με ρώτησε.

— Στου παπά το σπίτι, γέροντα, αποκρίθηκα.

Ο γέρος αναστέναξε.

— Ε, τον κακομοίρη, είπε, και δεν κατάλαβες τίποτα;

— Τι να καταλάβω;

— Ο γιος του, ο μοναχογιός του, πέθανε χτες το πρωί· δεν άκουσε τις γυναίκες που τον μοιρολογούσαν;

144. Την υπόδειξη των παραλλήλων τη χρωστώ στον καθηγητή Ν. Κονομή, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά.

- Δεν άκουσα τίποτα, γέροντα· τίποτα.
 — Τον είχαν στη μέσα κάμαρα του σπιτιού και θα τον μοιρολογούσαν σιγανά, να μην ακούσεις και να στενοχωρηθείς. Άε στο καλό!
 Τα μάτια μου είχαν βουρκώσει.
 — Τι κλαίς; έκαμε ο γέρος ξαφνιασμένος· είσαι νέος, δε συνήθισες ακόμα το θάνατο· άε στο καλό!

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο γέροντας που αποκαλύπτει την αλήθεια στον Καζαντζάκη δεν επικρίνει καθόλου τη συμπεριφορά του φιλόξενου παπά, την οποία φαίνεται να αποδίδει στην εξοικείωση με τον θάνατο, εξοικείωση που δεν οδηγεί σε πλήρη αναστολή των καθιερωμένων συνηθειών ενός σπιτιού. Ακριβώς όμως επειδή και ο Άδμητος είναι νέος σαν τον Καζαντζάκη και ελάχιστα εξοικειωμένος με τον θάνατο, η φιλόξενη συμπεριφορά του αποσπά τον αμέριστο θαυμασμό του Ηρακλή και οδηγεί στην ευεργετική του επέμβαση, που, βέβαια, μόνο στον θαυμαστό κόσμο του παραμυθιού είναι δυνατή.

5.2. Το μοτίβο του ομοιώματος

Η ερμηνεία σύμφωνα με την οποία η πρόθεση του Άδμητου να κατασκευάσει ένα ομοίωμα της Άλκηστης πρέπει να θεωρηθεί όχι κακόγουστη και αρρωστημένη έμπνευση αλλά ένδειξη μεγάλης αγάπης βρίσκει το παράλληλό της στη διήγηση του Λεόντιου Μαχαιρά για τον βασιλιά Πέτρο, με μόνη διαφορά ότι στη νεότερη διήγηση η βασίλισσα είναι ζωντανή. Παραθέτω τα δύο αποσπάσματα, τα οποία μνημονεύει ο καθηγητής Γ. Π. Σαββίδης (*Μια περιδιάβαση*, Αθήνα 1962, σ. 64-65), κατά την έκδοση του Κ. Σάθα, που είχε υπόψη του ο Σεφέρης, όταν συνέθετε τα κυπριακά ποιήματά του:

(α) «... ο αυτός ρε Πιερ αγάπαν την ρήγαιναν ως γοιον ορίζει ο θεός, την Λενόραν, και εβγαίνοντά του να πάγη 'ς την Φραγγίαν ώρισε και έδωκαν του φαρράση του της τζάμπρας του έναν αποκάμισον¹⁴⁵ της ρήγαινας, και ώρισεν τον αυτόν τζαμπερλάνον οπού του στρώνει το κρεβάτιν του να βάλλη το αποκάμισον της ρήγαινας εις το πλευρόν του και όντα νάπεσεν ο ρήγας να κοιμηθή αγκαλίζεν το αυτόν αποκάμισον και εκοιμάτον» (σ. 110-111).

(β) «Ός γοιον σας εξηγήθηκα οπίσω την αγάπην την είχε ο ρήγας με την ρήγαιναν, και δια την αγάπην την είχαν επρουμουτίαςέν της όπου να ευρίσκεται να παίρνη το αποκάμισόν της να το βάλλη τη νύκταν εις την αγκάλην του να κοιμάται, και εποίκεν τον τζαμπερλάνον του να παίρνη πάντα μετά του το 'μάτιν της ρήγαινας και να το βάλλου εις το κρεβάτιν του» (σ. 167-168).

145. Δεν αποκλείεται το «αδειανό πουκάμισο» που αναφέρει ο Σεφέρης στον τελευταίο στίχο του ποιήματος «Ελένη» (*Ποιήματα*, Αθήνα 1974⁹, σ. 242) να προέρχεται από τον Λεόντιο Μαχαιρά, που ο ποιητής τον αξιοποιεί ιδιαίτερα στο ποίημα «Ο δαίμων της πορνείας», *Ποιήματα*, ό.π., σ. 247-249, ιδιαίτερα σ. 248 στ. 23 κ.ε.).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αναγράφονται μόνο οι σπουδαιότερες για την ερμηνεία του έργου μελέτες:

- Bell, J. M., Euripides' *Alcestis*: A Reading, *Emerita* 48 (1980) 43-75.
- Berger-Schmidt, U., *Philia: Typologie der Freundschaft und Verwandtschaft bei Euripides*, διατρ., Τυβίγγη 1973.
- Bergson, L., Randbemerkungen zur *Alkestis* des Euripides, *Eranos* 83 (1985) 7-22.
- Beye, Ch. R., *Alcestis and her Critics*, *GRBS* 2 (1959) 111-127.
- Burnett, A. P., *Catastrophe Survived*, Οξφόρδη 1971.
- Conacher, D. J., *Euripidean Drama*, Τορόντο 1967.
- Dale, A. M., *Euripides' Alcestis*, Οξφόρδη 1954 (σχολ έκδ.).
- Dörrie, H., Zur Dramatik der euripideischen *Alkestis*, *NJAB* 2 (1939) 174-189.
- Erbse, H., Euripides' *Alkestis*, *Philologus* 116 (1972) 32-52.
- Fritz, K. von, Euripides' *Alkestis* und ihre modernen Nachahmer und Kritiker, *Antike und moderne Tragödie*, Βερολίνο 1962, σ. 256-321 (πρώτη δημ.: *A&A* 5, 1956, 27-69).
- Χουρμουζιάδης, Ν. Χ., Δοκίμια για τον Ευριπίδη II. «Άλκηστη»: Το 'σατυρικό' τέλος, *Θέατρο* 40-42 (1974) 37-42.
- Kullmann, W., Zum Sinngehalt der euripideischen *Alkestis*, *A&A* 13 (1967) 127-149.
- Lattimore, R., *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1962.
- Lenep, D. F. W., *Euripides' Selected Plays I: The Alkestis*, Leiden 1949 (σχολ. έκδ.).
- Lesky, A., Der angeklagte Admet, *Gesammelte Schriften*, Βέρνη-Μόναχο 1966, σ. 281-294 (πρώτη δημ.: *Maske und Kothurn* 10, 1964, 203-216).
- Lier, B., Topica carminum sepulcralium latinorum, *Philologus* 63 (1903) 563-603 και 63 (1904) 54-65.
- Lloyd, M., Euripides' *Alcestis*, *G&R* 32 (1985) 119-131.
- Paduano, G., *La formazione del mondo ideologico e politico di Euripide*, Πίζα 1968.
- Rivier, A., En marge d'Alceste et de quelques interprétations récentes, *MH* 29 (1972) 124-140 και 30 (1973) 130-143 (ξανατυπωμένο στο *Études de littérature grecque*, Γενεύη 1975, σ. 101-138).
- Schwinge, E. - R., *Die Stellung der Trachinierinnen im Werk des Sophokles*, Γοττίγγη 1962.
- Scodel, R., Αδμήτου λόγος and the *Alcestis*, *HSCPh* 83 (1979) 51-62.
- Seeck, G. A., *Unaristotelische Untersuchungen zu Euripides: Ein motivanalytischer Kommentar zur 'Alkestis'*, Χαϊδελέβεργη 1985.
- Seidesticker, B., *Palintonos Harmonia. Studien zu komischen Elementen in der griechischen Tragödie*, Γοττίγγη 1982.
- Smith, W. D., The Ironic Structure of *Alcestis*, στον R. Wilson (έκδ.) *Twentieth Century Interpretations of Euripides' Alcestis*, Englewood Cliffs 1968, σ. 37-56 (πρώτη δημ.: *Phoenix* 14, 1960, 127-145).
- Steidle, W., *Studien zum antiken Drama*, Μόναχο 1968.
- Vicenzi, O., *Alkestis und Admetos: Versuch einer Euripidesinterpretation*, *Gymnasium* 67 (1960) 517-533.